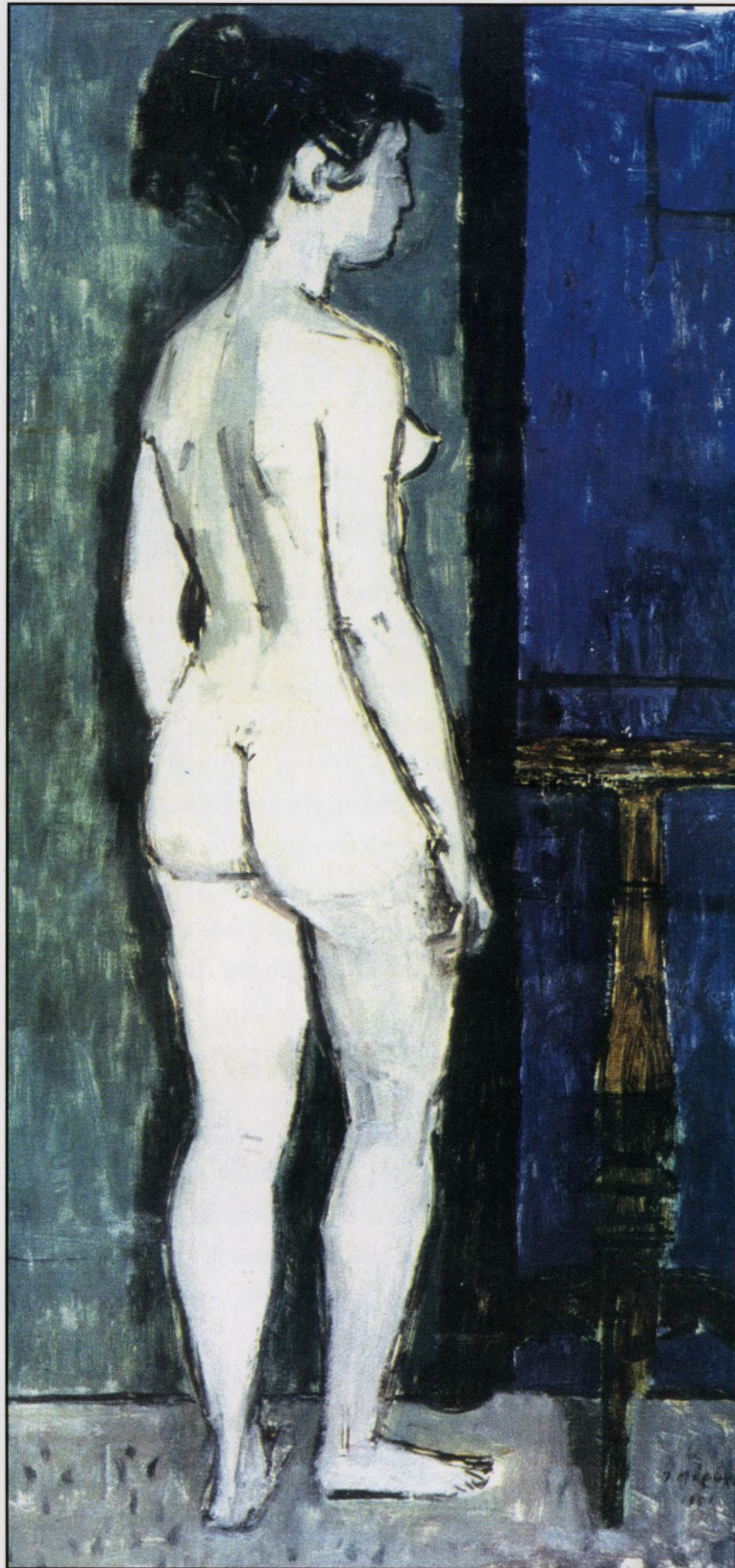

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Ιούνιος 2003 • τεύχος 112 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Ιούνιος 2003
τεύχος 112 • 4 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €
Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. 210-6470079 &
fax: 210-6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Αφοί Χρυσόχοϋ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 210-5719937

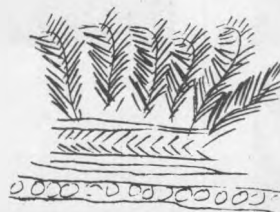
Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Άγγελος Έλεφάντης, «Η παιδεία μας άλλαξε» καί τά μαργαριτάρια πολλαπλασιάζονται	5
Μαρίνα Κόντη, Συνταγές παιδαγωγικής	11
Πάμπος Φιλίππου, Χωρίς πόλη	14
Χριστόφορος Παπαδόπουλος, «Οί μπάτσοι πουλάνε τή λαμαρίνη»	17

Άντώνης Μανιτάκης, Ένα ξεθυμασμένο συνταγματικό άρωμα	20
Γιώργος Μαργαρίτης, Έ Η πολυεθνική δημοκρατία	22
Έντουάρ Μπάρ, Κλίμα: προς μιά μείζονα άλλαγή;	25
Άγγέλικα Ψαρρά, Γυναίκες στό κυνήγι τής ήδονής καί τής ψήφου: οί φεμινίστριες στόν κομμουνιστικό λόγο του Μεσοπολέμου	32

Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις	49
-----------------------------------	----

Έξώφυλλο: Ι. Μόραλης, «Γυμνό» 1951.

«Ἡ παιδεία μας ἄλλαξε» καί τά μαργαριτάρια πολλαπλασιάζονται

Στό περασμένο τεῦχος τοῦ *Πολίτη*, μέ τίτλο «Μαργαριτάρια», δημοσιεύσαμε ἀπαντήσεις μαθητῶν τῆς Γ΄ Λυκείου στό μάθημα τῆς Νεότερης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας (κατεύθυνση Γενικῆς Παιδείας). Οἱ ἀπαντήσεις αὐτές δέν εἶναι φτιαχτές, θά χρειάζοταν ἄλλωστε τό ταλέντο τοῦ Μπόστ γιά νά ἐπιτευχθεῖ αὐτό τό σπαραξικάρδιο ἀποτέλεσμα· εἶναι αὐθεντικές. Δέν γνωρίζουμε ἀπό ποιά περιοχή προέρχονται αὐτά τά γραπτά οὔτε ποιό εἶναι τό ποσοστό τῶν μαθητῶν πού ἀπαντᾶ μέ τόσο ἀλαμπουρνέζικο τρόπο. Προσωπικά, εἶμαι βέβαιος ὅτι τέτοιου εἴδους ἀπαντήσεις δέν εἶναι ἀντιπροσωπευτικές κάποιου μέσου ὄρου, δέν ἐξοικονίζουν τό πραγματικό μορφωτικό ἐπίπεδο τῶν ἀποφοίτων τοῦ ἑλληνικοῦ Λυκείου, τό ὁποῖο, χωρίς νά εἶναι ιδιαίτερα ὑψηλό, νομίζω ὅτι δέν μπορεῖ νά ἔχει αὐτό τό χάλι. Ὡστόσο, οἱ ὑποψήφιοι πού ἀπαντοῦν στά ἐρωτήματα μέ τέτοιους μαργαρίτες—πού δέν ἀλιεύονται μόνο ἀπό τό μάθημα τῆς Ἱστορίας ἀλλά μπορεῖ νά τοῦς συναντήσει κανεῖς σέ ὅλα τά μαθήματα— δέν πρέπει νά εἶναι κάτι τό στατιστικῶς ἀσήμαντο. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἐπειδή τό ἐξεταζόμενο μάθημα ἀνήκει στή «γενική παιδεία» εἶναι πολύ πιθανό ὅτι οἱ ἴδιοι μαθητές στά μαθήματα «κατεύθυνσης» θά μπορούσε νά ἔχουν δώσει, ἂν μή τί ἄλλο, ἀξιοπρεπῆ γραπτά. Κι ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη πάλι οἱ ἐν λόγῳ ἀπαντήσεις δέ εἶναι ἀντιπροσωπευτικές τοῦ γενικοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου. Θά μπορούσαμε ὅμως νά εικάσουμε ὅτι οἱ βαθμοί κάτω ἀπό τή βάση καί ἰδίως οἱ ἀρκετά κάτω ἀπό τή βάση στό ὁποιοδήποτε μάθημα ἀντιστοιχοῦν ἀκριβῶς σέ τέτοια μαργαριτοβριθῆ κείμενα.

Πάντως, ὅποιος ἔριξε μιά ματιά στό κείμενο τοῦ *Πολίτη* μέ τά «μαργαριτάρια», ἐκτός ἀπό τά ἀκράτητα γέλια—καί πῶς νά μή γελάσει ὁ πᾶσα πικραμένος ὅταν στήν ἐρώτηση τί ἦταν τό Νιού Ντῆλ ἔρχεται ἡ ἀπάντηση «αὐτός πού ἀνακάλυψε τό αὐτοκίνητο»— δέν μπορεῖ νά μήν διαπίστωσε ὅτι οἱ ἐν λόγῳ μαθητές εἶναι τό λιγότερο «λειτουργικῶς ἀναλφάβητοι»: ὀρθογραφία χαώδης· γνώσεις μηδενικές· διατύπωση ἀσυνάρτητη· πλήρης ἀνικανότητα συλλογισμοῦ. Σάν νά μήν πέρασαν ἀπό πάνω τους δώδεκα χρόνια μαθητείας. Πῶς ἔφτασαν, λοιπόν, στήν τελευταία τάξη τοῦ Λυκείου;

Ὁ καθείς, συνδυάζοντας τίς ὁποιοσδήποτε κοινωνιολογικές γνώσεις κατέχει καί τίς ἐμπειρικές του παρατηρήσεις, ιδιαίτερα ἂν ἔχει κάποια κριτική στάση ἀέναντι στόν ἐκπαιδευτικό θεσμό, θά δώσει εὐκόλα τήν ἀπάντηση γι' αὐτή τήν παταγώδη ἀποτυχία: ἀκατάλληλα βιβλία, ἀνικανότητα καί ἀδιαφορία τῶν διδασκόντων, ἕνα ἐκπαιδευτικό σύστημα ἐξεταστικοκεντρικό πού λειτουργεῖ μόνο ὡς μηχανισμός ἐπιλογῆς, προέλευση

αὐτῶν τῶν μαθητῶν ἀπό τὰ ἀσθενέστερα κοινωνικά στρώματα, ἀδυναμία τῶν οικογενειῶν νά φροντίσουν κάπως καλύτερα γιά τή μόρφωση τῶν γόνων τους παρέχοντάς τους ἐνισχυτική διδασκαλία (φροντιστήρια, ἰδιαίτερα κ.λπ.), λίγα τά λεφτά τοῦ κράτους γιά τήν παιδεία, ἀνικανότητα τοῦ σχολείου νά ἐμπνεύσει στούς μαθητές μορφωτικές ἀξίες κ.λπ. Ἰσχύουν ὅλα αὐτά, ἔχουν πλειστάκις ἐπισημανθεῖ τόσο ἀπό διάφορες μελέτες ὅσο καί ἀπο τίς ἀναλύσεις τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ κόσμου. Καί γράφοντας αὐτές τίς γραμμές δέν προτίθεμαι νά προσθέσω κάποια καλύτερη ἐρμηνεία. Μέ ἐνδιαφέρει ὅμως ἐδῶ ἕνα ἐρώτημα κι ὄχι ἡ ἐξήγηση τοῦ φαινομένου. Καί τό ἐρώτημα εἶναι τό ἐξῆς: τί γίνεται ὅταν στό πλαίσιο τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ θεσμοῦ καταγράφονται καί τέτοια οἰκτρά ἀποτελέσματα, τά ὁποῖα δείχνουν ὅτι τό σχολεῖο δέν ἐπιτυγχάνει νά μεταδώσει σέ ὅλους τούς τροφίμους του τή στοιχειώδη γενική παιδεία; Τί γίνεται ὅταν, ἀκόμα κι αὐτή ἡ ἄκρως συζητήσιμη γενική παιδεία, πού παρέχεται μέ εὐθύνη τῆς πολιτείας, δέν μπολιάζει καθόλου πολλούς μαθητές;

Δέν ἰσχύει τό ἴδιο σέ ἄλλους θεσμούς. Τά νοσοκομεῖα, γιά παράδειγμα, παρά τίς πολλές καί διάφορες ἀνεπάρκειες καί ἀναπηρίες τους, δέν ἀφήνουν ἕνα ποσοστό ἀσθενῶν νά πεθάνει χωρίς περίθαλψη. Ἐδῶ ἔχουμε ἀποτελέσματα πού λένε ὅτι ἕνα ποσοστό μαθητῶν, ἀπό πλευρᾶς μόρφωσης, εἶναι πεθαμένοι καί νεκροί, γιά νά χρησιμοποιήσω τήν ἀνεπανάληπτη μπισστατζόγλεια γλώσσα. Κι οὔτε πρόκειται νά διορθωθεῖ ἀργότερα ὁ ἀπόφοιτος γιατί τό Λύκειο εἶναι τό τελευταῖο του σχολεῖο, ἡ τελευταία εὐκαιρία, στό ὁποῖο οἱ μαθητές μποροῦν νά ἐξοικειωθοῦν μέ τή γενική μόρφωση. Ἀπό ἑκεῖ καί πέρα εἴτε στά ΑΕΙ-ΤΕΙ εἴτε ἐκτός αὐτῶν στά διάφορα κέντρα σπουδῶν ἢ ἐμπειρικά, στή «ζωή» πού λένε, ἀρχίζει ἡ ὅποια ἐπαγγελματική ἐκπαίδευση πού δέν ἔχει νά κάνει μέ τή γενική παιδεία. Ἔτσι μπορεῖ νά συναντήσῃ κανεῖς κάποιον θαυμάσιο χειρουργό ἀλλά οἱ γνώσεις, οἱ εὐαισθησίες καί οἱ δεξιότητες πού ἀπέκτησε ὡς πρός τίς ἐκτός ἰατρικῆς-χειρουργικῆς μορφωτικές περιοχές νά εἶναι ἀνάλογες μέ τά «μαργαριτάρια» πού μᾶς ἀπασχολοῦν. Τό ἴδιο θά μπορούσαμε νά διαπιστώσουμε μέ ἕναν ὑδραυλικό ἢ ἕναν τραπεζοῦπάλληλο. Τί γίνεται λοιπόν σ' αὐτές τίς περιπτώσεις; Τό τί γίνεται τό ξέρουμε: τίποτε ἀπολύτως. Οἱ νέοι ἀφήνονται μέσα σ' αὐτό τό τέλμα πού ὅσο περνοῦν τά χρόνια ἀποτελματώνεται. Καί μή θεωρήσουμε ὅτι τά διάφορα συστήματα τῆς διά βίου ἐκπαίδευσης κ.λπ., πού τόσο διαφημίζονται, διορθώνουν τήν κατάσταση, διότι ὅλα αὐτά ἔχουν ἐπινοηθεῖ καί ὀργανωθεῖ ὄχι ὡς συμπλήρωση τῆς γυμνασιακῆς-λυκειακῆς γενικῆς παιδείας ἀλλά ὡς ξεκαινούργωμα, συμπλήρωση καί ἐκσυγχρονισμός πεπαλαιωμένων τεχνικῶν-ἐπαγγελματικῶν γνώσεων. Ὅ,τι ἔγινε ἔγινε μέ τή φιλοσοφία, τή λογοτεχνία, τήν ἱστορία κ.λπ. γιά ὅσους οἱ μεταλυκειακές σπουδές τους ἦ ἡ ζωή τους δέν ἐμπεριέχουν κάτι ἀπό τά παραπάνω γνωστικά ἀντικείμενα ὅ,τι ἔγινε ἔγινε μέ τά μαθηματικά, τή βιολογία, τή χημεία, τή φυσική γιά ὅσους δέν θά τά ξανασυναντήσουν στή ζωή τους. Στό μορφωτικό ταμεῖο τοῦ καθενός ἀπομένου τά μαργαριτάρια ἐφ' ὅρου ζωῆς, ἐκτός

ἀπό ἐκείνους τούς ἐλάχιστους ἀλλά ἀξιοθαύμαστους αὐτοδίδακτους πού τούς τρώει τό σαράκι τῆς μόρφωσης ὡς τάς δυσμάς τοῦ βίου.

Τά μαργαριτάρια, λοιπόν, παρόλη τήν πλάκα πού προκαλοῦν δέν εἶναι τῆς πλάκας. Εἶναι τό φαιδρό σύμπτωμα πού δείχνει τήν ἀρρώστεια, εἶναι τό καμπανάκι πού θά μᾶς ἔκανε νά ἀνησυχήσουμε. Ἀλλά πῶς νά ἀνησυχήσουμε ὅταν ἡ συζήτηση περιστρέφεται γύρω ἀπό τό ἂν τά πρὸς ἐξέταση μαθήματα θά εἶναι 6 ἢ 9, ἂν τά θέματα ἦταν «βατά» ἢ δύσκολα, ἂν θά πετύχει ὁ ὑποψήφιος θέση στήν Καλαμάτα ἢ τή Φλώρινα, ἂν τά παιδιά στό σχολεῖο μαθαίνουν πράγματα χρήσιμα καί «μοντέρνα», χρήσιμα γιά τήν αὐριανή ἐπαγγελματική σταδιοδρομία καί μοντέρνα πού σημαίνει ἂν ἡ ἐκπαίδευση συνεισφέρει στήν ἀπασχολησιμότητα; Ὅ,τι δέν θεωρεῖται μοντέρνο καί χρήσιμο ἀντιμετωπίζεται μέ ἀδιαφορία, ξεφεύγει ὄχι μόνο ἀπό τόν ψυχολογικό καί τόν πνευματικό ὀρίζοντα τοῦ νέου ἀλλά ἀκόμη καί ἀπό τόν ὀπτικό του ὀρίζοντα: κοιτάζει ἀλλά δέν βλέπει. Ὅποτε στό ἐρώτημα τί σημαίνει «ὀργανικός νόμος (Κρήτη)» ἡ ἀδιαφορία, πού ὀδήγησε στήν πλήρη ἄγνοια καί ἀσυναρτησία, ὑπαγορεύει τήν τυφλή ἀπάντηση «ὑποτυπὸδης οἰκονομία τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους».

Παλιότερα ὁ κόσμος ἤξερε χονδρικῶς τί ἦταν ἡ μόρφωση: τό νά μάθουν τά παιδιά γράμματα. Καί οἱ πιό ἐκλεπτυσμένοι ἤξεραν ὅτι «γράμματα» ἦταν μιά κάποια προσοικείωση μέ τά φυσικο-μαθηματικά ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ καί μιά κάποια προσοικείωση τῆς κλασικῆς παιδείας. Δέν ξέρω ποιά ἀπάντηση θά ἔδιναν οἱ σημερινοί μορφωμένοι ἢ οἱ εἰδικοί. Ἐκεῖνο πού ξέρω εἶναι ὅτι αὐτό τό ἐρώτημα δέν ἀπασχολεῖ οὔτε τούς ἐκπαιδευτικούς οὔτε τούς πολιτικούς ὑπεύθυνους, οὔτε τούς προγραμματιστές τῆς ἐκπαίδευσης οὔτε τόν κόσμο. Κι ὅμως εἶναι τό ἐρώτημα τῶν ἐρωτημάτων. Μήν ἔχοντας ὅμως δώσει μιά κάποια ἀπάντηση στό ἐρώτημα τί εἶναι σήμερα μόρφωση καί μορφωμένος ἄνθρωπος, γιατί νά γελᾶμε πού πολλοί ἀπόφοιτοι στό μάθημα π.χ. τῆς Ἱστορίας ἀπαντᾶνε ἀλαμπουρνέζικα; Μήπως, τάχα, ἡ κοινωνία μας θεωρεῖ ὅτι ὁ ἀνιστόρητος ἄνθρωπος ἢ ὁ ἀπροσδιόνυσος εἶναι λειτουργικά ἀναλφάβητος;

Νά προσθέσω κι ἓνα τελευταῖο σημεῖο: ἀπλῶς τό θίγω. Τά τελευταῖα χρόνια τό Σχολεῖο ἀπό διδασκαλοκεντρικό πού ἦταν ἀπό πάντα μετατρέπεται, ὅλο καί περισσότερο, σέ μαθητικοκεντρικό. Ἀπό 'κεῖ πού ὁ δάσκαλος ἦταν τό πᾶν, ἀπό ἐκεῖ πού ἦταν ἡ γνώση, ἡ τάξη, ἡ ἠθική, οἱ ἀξίες, ἀπό ἐκεῖ πού ἦταν ὁ μόνος κι ἀδιαμφισβήτητος ἱερέας τῆς μόρφωσης, τῆς ψυχικῆς καί πνευματικῆς καλλιέργειας, μετά τά κινήματα τῆς ἀμφισβήτησης, τῆς ἀνθησης τῆς ὀνομαζόμενης «νεανικῆς κουλτούρας», τῆς ἀδυσώπητης κριτικῆς τῶν κατεστημένων ἀξιῶν καί τῶν κατεστημένων θεσμῶν, τῆς ἀνθησης καί διάδοσης τῶν ἰδεολογιῶν τῆς αὐτοπραγμάτωσης καί τοῦ ἀντιαυταρχισμοῦ, ὁ ρόλος τοῦ δασκάλου ἄρχισε νά θολώνει. Ὁ δάσκαλος μαζί μέ τήν αὐταρχικότητα πού ἀποτελοῦσε τή δύναμή του ἔχασε καί τήν προσωπική λειτουργία νά ἐκπαιδεύει. Ἐγίνε ἓνας χειραγωγούμενος ἀπό τήν ἐγκύκλιο καί τήν ἱεραρχία ἐνδιάμεσος, πού δέν ἔχει παρά νά

συμμορφωθεῖ πρὸς τὰς ὑποδείξεις καὶ νὰ τὰ βγάλει πέρα, ὅπως ὅπως, μὲ ἓνα τεράστιο ὄγκο «διδασκτέας ὕλης».

Τὰ ἀσφυκτικά προγράμματα πού πρέπει νὰ ὑπηρετήσῃ ὁ δάσκαλος ἐκμηδένισαν τὴν ὁποιαδήποτε προσωπική δυνατότητα διέθεταν οἱ ἐκπαιδευτικοί, ὁποιαδήποτε ἐλευθερία καὶ πρωτοβουλία. Κανείς πλέον ἐκπαιδευτικός, ἰδίως στὴ Μέση Ἐκπαίδευση, δέν ἔχει τὴν δυνατότητα ἐπαναλήψεως κι ἄς ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι ὅτι ἡ ἐπανάληψη ἦταν μήτηρ πάσης μαθήσεως. Ὁ δάσκαλος ἐκμηδενίστηκε ἀπὸ ἀπόλυτη αὐθεντία ἔγινε αὐτός πού ἐνοχλεῖ. Ἔτσι κι ἀλλιῶς τὰ παιδιά ξέρουν καλύτερα ἀπ' τὸν καθένα ὅτι τὴν χρήσιμη «γνώση» γιὰ νὰ περάσουν στὰ ΑΕΙ-ΤΕΙ, θὰ τὴν ἀποκτήσουν ὄχι στό σχολεῖο ἀλλὰ στὰ φροντιστήρια.

Ἡ ἐκμηδένιση τοῦ δασκάλου καὶ τὰ μαργαριτάρια δείχνουν καλύτερα ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο πόσο φαιδρὴ εἶναι ἡ κομματική διαφημιστική ἐκστρατεία τοῦ ὑπουργείου Παιδείας (βλέπε τὴ φωτογραφία τῆς δ/σης στό τέλος πού διαλαλεῖ ὅτι «ἡ παιδεία μας ἄλλαξε»). Δέν εἶναι σέ θέση νὰ διευκρινίσει ἂν «ἡ παιδεία μᾶς ἄλλαξε» ἢ ἂν «ἡ παιδεία μας ἄλλαξε». Ὅσοι γνωρίζουν τὴν διαφορά μεταξύ προσωπικῆς καὶ κτητικῆς ἀντωνυμίας —πού διακρίνονται χάρη στὸν τόνο— μποροῦν νὰ καταλάβουν. Οἱ σημερινοὶ τελειόφοιτοὶ τοῦ Λυκείου δέν γνωρίζουν αὐτὴ τὴν ἀπλὴ διαφορά!

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Συμπληρωματικά μαργαριτάρια

Ὁ ἀκούραστος ἀλιεύς μᾶς ἔθεσε ὑπόψη ἄλλη μιά λίστα μαργαριταριῶν.

Γουδί

Τὰ αἷτια ἦταν ὁ παραγκωνισμὸς τοῦ Κολοκοτρώνη καὶ ἡ διακοπὴ τῆς ἀναγνώρισής του ὡς ἀρχιστράτηγου.

Κομτατζήδες

1. Βούλγαροι πού ἀποκεφάλισαν τὸν Ἀλὴ Πασά στὰ Γιάννενα.
2. εἶχαν στόχο νὰ χτυπήσουν τὴν ἐξουσία τῶν Βουλγάρων καὶ νὰ προσφέρουν στό Μακεδονικὸ Ἀγώνα.
3. ἦταν ἐκπαιδευμένοι ὥστε νὰ προφυλάσσουν τὸ λαὸ ἀπὸ τίς αὐθαιρεσίες τῶν διοικητικῶν ὀργάνων.
4. ἐκπρόσωποι τῶν Τούρκων συνώνυμο τοῦ Μπέη.

5. ἓνα εἶδος ἀπατεῶνων.
6. βουλγαρικές αὐτοκρατορικές ομάδες.
7. εἶχαν πάρει τὰ δάνεια πού ἔδωσαν στίς εὐρωπαϊκές χῶρες.
8. ἀγγλικές ομάδες πού δροῦσαν τήν περίοδο τοῦ 1874.

Νιού Ντῆλ

Ἡ μεγάλη Ἰδέα, κατάκτηση τῶν παραλίων τῆς Τουρκίας (Αἶβαλί, Σμύρνη).

Μεταστροφή τῆς Ἀγγλίας

1. Ἡ Ἀγγλία ἔδειξε συμπόνια γιά τούς Ἕλληνες καί παρουσίασε τό ἐνδιαφέρον της ὅτι νοιάζεται γιά τήν Ἑλλάδα καί ἐξέφρασε τήν ἐπιθυμία νά βοηθήσει τούς ἀστούς, τούς ἐμπόρους καί γενικά ὅλους ὅσους βρισκονταν σέ ἄθλια κατάσταση.
2. ὁ Κάνιγκ ἤθελε τή διάνοιξη νέων καί ἀσφαλῶν ὀριζόντων πρὸς τίς Ἰνδίες.
3. ἡ Ἀγγλία τό 1823 ἀρχίζει νά μεταστρέφει τήν ἀγγλική πολιτική της.
4. ἡ Ἀγγλία ἐπειδή ἦταν δύναμη ἐμπορική καί νησιωτική κατεῖχε περισσότερη θέση στό νησιωτικό χῶρο παρά στόν ὑπόλοιπο ἠπειρωτικό χῶρο.
5. προτεστάντης αὐτῆς τῆς πολιτικῆς ἦταν ὁ Κάνιγκ.
6. ὁ ὑπουργός ἐξωτερικῶν τῆς Ἰταλίας ὁ Γεώργιος Κάνιγκ (σημ. σ' ὅλη τήν ἀπάντηση ἔγραφε συνέχεια γιά Ἰταλία ἀντί Ἀγγλία)
7. φιλοδοξοῦσε στούς ἀστούς νά προσφέρει τήν τάξη τῶν βιομηχάνων, ἐμπόρων, τραπεζιτῶν πού μποροῦσε νά τό πετύχει μόνο μέ τήν ὑποστήριξη ἐνός ἀπελευθερωτικοῦ κινήματος.

Βενιζέλος

1. ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος κυρήσει ἐκλογές γιά ἓνα νέο τρόπο ζωῆς.
2. πηγή τῆς ἀνασφάλειας τοῦ λαοῦ πρὸς τόν Βενιζέλο ἦταν ἡ «ἀρπαγή» τῶν νέων κατά τή διάρκεια τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης. Χρειάστηκε νά στρατολογηθοῦν ἀρκετοί νέοι γιά νά ἀντισταθοῦν στόν κατακτητή.

Ὑστερόγραφο I: Σύμφωνα μέ τὰ ἀνακοινωθέντα ἀποτελέσματα τῶν φετεινῶν Γενικῶν Ἐξετάσεων τό 37,9% τῶν μαθητῶν τῆς Β' Λυκείου βαθμολογήθηκε κάτω ἀπό 4,9% μέ ἀρίστα τό 20. Μαζί μέ ἐκείνους πού ὁ βαθμός τους ἔφτασε ὡς τό 9 ξεπερνοῦν συνολικά τό 73,53%. Λίγο «καλύτερα» βαθμολογήθηκαν οἱ ἀπόφοιτοι τῆς Γ' Λυκείου.

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

Ἵστερόγραφο II: Τό καλύτερο πάντως μαργαριτάρι, τό ἀξεπέραστο, πού βγάζει ὅμως μόνο ὀργή, κλάμα κι ὄχι γέλιο, εἶναι τό σχόλιο τοῦ γενικοῦ Γραμματέα τοῦ Ἵπουργείου Παιδείας κ. ἸΑθ. Τσουροπλῆ: «Τό κύριο συμπέρασμα ἀπό τή μελέτη τῶν στοιχείων αὐτῶν εἶναι ὅτι φέτος καί σέ σχέση μέ τά προηγούμενα χρόνια οἱ ἐπιδόσεις παρουσιάζουν πιό ὀρθολογική κλιμάκωση στή διάκριση ἄριστα, πολύ καλά, καλά, μέτρια κ.λπ. Ἡ κλιμάκωση αὐτή θά βοηθήσει ὥστε νά γίνει πιό ἀντικειμενική ἡ ἐπιλογή ὄσων θά εἰσαχθοῦν φέτος στήν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση». Ἐτσι ἂν σέ ἐρώτηση ἐπιλογῆς ἐτίθετο τό ἐρώτημα στόν κ. γραμματέα «τί ἐστὶ ὀρθολογισμός», θά ἀπαντοῦσε ἀδίστακτα «στήν ἱστορία νά βαθμολογεῖται τό 70% τῶν μαθητῶν μέ βαθμό κάτω ἀπό τή βάση». Βοηθαίει αὐτό.

Συνταγές παιδαγωγικῆς

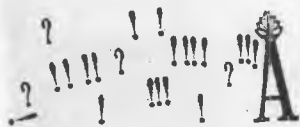
Δυστυχῶς θά στερήσω τή χαρά, σέ κάποιους ἐκδοτικούς οἴκους, τῆς ἔκδοσης βιβλίου μέ πρακτικές συνταγές παιδαγωγικῆς ὑπό τόν τίτλο: *Γίνε καθηγητής σέ μία ὥρα ἢ σέ μία ὥρα δύσκολη*. Διότι σκέπτομαι νά προτείνω στόν ἐκδότη τοῦ *Πολίτη* νά τίς βάζουμε σέ συνέχειες ἔτσι ὥστε νά αὐξηθεῖ διαμιάς ἡ κυκλοφορία τοῦ περιοδικοῦ. Οἱ συνταγές αὐτές εἶναι ἀπλές καί τά ὑλικά γιά τή δημιουργία τά ἀντλῶ ἀπό παλαιές καί νέες παιδαγωγικές ἀντιλήψεις. Ἡ καθεμίᾳ συνταγή πρέπει νά τηρεῖται πιστά, ἀλλιῶς ὁ ὑποψήφιος καθηγητής μηδενίζεται. Δέν κοπίασα ἰδιαίτερα γιά τή συλλογή τοῦ ὑλικοῦ πού ἀφορᾷ παιδαγωγικῆς φύσεως ζητήματα, μιά καί παρέχεται σχεδόν ἔτοιμο, μέσω τῶν ἐρωτήσεων πολλαπλῶν ἐπιλογῶν, στόν φετινό διαγωνισμό τοῦ ΑΣΕΠ γιά τήν πρόσληψη καθηγητῶν (φυσικῶν, χημικῶν, οἰκονομολόγων, φιλολόγων κ.λπ.) στό σχολεῖο. Τό μόνο πού προστέθηκε εἶναι ὀρισμένα σχόλια, ἀπαραίτητα κατά τή γνώμη μου, γιά τή διευκόλυνση τῶν ἀναγνωστῶν καί τῶν ὑποψηφίων καθηγητῶν. Ἐνδεικτικά λοιπόν ἀναφέρω:

1) «Μιά κατάλληλη ἀπάντηση σέ μιά μητέρα, πού δέ θέλει τό παιδί της νά κάθεται μαζί μέ ἕνα ἀλβανόπουλο στό ἴδιο θρανίο, θά ἦταν ὅτι τό ἀλβανόπουλο εἶναι καί αὐτό μαθητής, ὅπως καί τό παιδί σας». Οἱ ἄλλες τρεῖς ἀπαντήσεις, πού προτεινόνταν, ἀπορρίπτονται, δηλ. τό ἀλβανόπουλο τράβηξε κλῆρο κι ἔτυχε τό παιδί σας, τό ἀλβανόπουλο κάθισε τυχαῖα μαζί μέ τό παιδί σας, τό ἀλβανόπουλο ἀλλάζει θέση κάθε βδομάδα. Προσθέτω καί μιά τέταρτη: τό παιδί σας ἄς πρόσεχε.

2) «Τό σχολικό Stress σήμερα προκαλεῖ στους καθηγητές, κυρίως ψυχοσωματικές ἀσθένειες». Ἄς τό γνωρίζουν αὐτό ὅσοι θέλουν νά ἀσχοληθοῦν μέ τήν ἐκπαίδευση...

3) «Ἐνα ἀπό τά χαρακτηριστικά τοῦ καλοῦ ἐκπαιδευτικοῦ εἶναι νά δείχνει κατανόηση πρὸς τούς μαθητές, πράγμα πού σημαίνει ὅτι πρέπει νά ἀνέχεται τίς ἐνέργειές τους, ἐφόσον δέν ξεπερνοῦν συγκεκριμένα ὅρια, ἀλλά συγχρόνως νά εἶναι καί ἀπαιτητικός». Συγχρόνως νά δίνει τό καλό παράδειγμα πρὸς τούς μαθητές του καί νά μὴν πηγαίνει μαστουρωμένος στό μάθημα ἀπό τά φάρμακα πού παίρνει γιά νά ἀντιμετωπίσει τό σχολικό στρές, πού προαναφέρθηκε. Ἐπίσης νά ξέρεي νά χειρίζεται τόν ἠλεκτρονικό ὑπολογιστή μιά καί «συμβάλλει τόσο στήν προσφορά γνώσεων ὅσο καί στή δραστηριοποίηση τῆς σκέψης του» (τοῦ μαθητῆ).

4) «Ἡ χρήση τῆς ἄμεσης διδασκαλίας ἐνδείκνυται μόνο γιά τή μετάδοση

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

γνώσεων στους μαθητές». Καί ὄχι βέβαια γιά τήν «ανάπτυξη τῆς κριτικῆς σκέψης».

5) «Ὁ ἐκπαιδευτικός γιά νά ἐπιτύχει στό ἔργο του, χρειάζεται τόσο εἰδική ἐπιστημονική ὅσο καί παιδαγωγική κατάρτιση». Ἐπίσης χρειάζεται κουράγιο, σθένος, ψυχική καί σωματική ἀντοχή. "Αἶ! καί ἕναν ἀξιοπρεπή μισθό.

6) «Ὅταν ἕνας μαθητής ἀτακτεῖ, ὁ ἐκπαιδευτικός πρέπει νά τόν ἐλέγξει μέ μή λεκτικά σήματα (μέ τό βλέμμα, μέ κινήσεις τῶν χεριῶν κ.λπ.)», ἐλπίζοντας νά μήν ἀπαντήσει καί ὁ μαθητής μέ ἄλλα ἄσεμνα —κατά τεκμήριο— μή λεκτικά σήματα...

7) «Τό κλίμα τῆς σχολικῆς τάξης ἐπηρεάζει σημαντικά τή διαδικασία τῆς μάθησης καί ὀφείλεται βασικά στό στυλ ἀγωγῆς καί διδασκαλίας τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ». Ἐκτός ἀν ἡ σχολική τάξη ἔχει αἰρ-κοντίσιον καί τό κλίμα ἀλλάζει.

8) «Γιά νά ἐξασφαλίσει τή συμμετοχή τῶν μαθητῶν θά πρέπει ὁ ἐκπαιδευτικός ἤδη κατά τήν ἑναρξη τῆς διδασκαλίας του νά ἔχει δημιουργήσει θετικό συναισθηματικό κλίμα». Ἐπί τῆ εὐκαιρία καί μιά χρήσιμη παροιμία: "Ἦτανε στραβό τό κλῆμα τό 'φαγε καί ὁ γάιδαρος...

9) «Ὁ ἔπαινος πού ἐνέχει τή μεγαλύτερη παρωθητική ἀξία γιά τούς μαθητές εἶναι αὐτός πού παρέχεται μέ τά προσωπικά σχόλια». Ἐπίσης καί ἡ ἀπόρριψη. Συνήθως τά προσωπικά σχόλια ἔχουν ποικίλη χρησιμότητα. Μπράβο Γιωργάκη, ὠραῖα ἔλυσες τήν ἄσκηση καί μπράβο Γιώργο, πάλι μαντάρα τά ἔκανες. Σίγουρα ὁ Γιώργος —σέ κάθε περίπτωση— καταλαβαίνει ὅτι ἀπευθυνόμαστε σ' αὐτόν.

10) «Τό τέστ τῆς πολλαπλῆς ἐπιλογῆς ὀνομάζεται ἀντικειμενικό, γιατί διαφορετικοί βαθμολογητές ἀπονέμουν τόν ἴδιο βαθμό στό τέστ». Τώρα, ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ποιότητα, τό «κλίμα» τῶν ἐρωτήσεων καί τῶν προτεινόμενων ἀπαντήσεων, δηλαδή ἀπορρίπτονται ἐρωτήσεις τοῦ στυλ: Πόσες πλευρές ἔχει ἕνα τετράγωνο; α) 4, β) 8, γ) 2, δ) 5, ὅπως καί ἐρωτήσεις τοῦ στυλ: Ἐκτός ἀπό τήν κλίμακα Ρίχτερ ὑπάρχει καί ἡ κλίμακα: α) τοῦ ντό, β) τοῦ ρέ, γ) τῆς πολυκατοικίας μου...

11) «Ἡ ἐπιθετικότητα τοῦ παιδιοῦ πηγάζει κυρίως ἀπό τήν ποιότητα τῆς ἀγωγῆς». Ἀπαντήσεις πού ἀποκλείονται: «ἀπό τίς ἀνάγκες» (ἀλήθεια, ποιές ἀνάγκες;), «ἀπό τά ἑνστικτά του», «ἀπό τήν τάση γιά κυριαρχία».

12) «Ἡ σχολική συμβουλευτική σήμερα εἶναι ἀναγκαία διότι κυρίως οἱ σχέσεις μαθητῶν-καθηγητῶν εἶναι ἀντιπαραθετικές». Καί πότε δέν ἦταν;

13) «Τό δημοκρατικό στυλ διδασκαλίας εἶναι τό δυσκολότερο στήν πράξη, διότι ὁ καθηγητής εἶναι αὐταρχικά ἐκπαιδευμένος». Ἐπιτέλους ὅμως «ἡ παι-

δεῖα μας ἄλλαξε», κατά τό διαφημιστικό μήνυμα, καί στό μέλλον, ἂν τή βγάλουμε καθαρή ἀπό τό σχολικό στρές, θά ἔχουμε ἀποκτήσει τέτοιο δημοκρατικό στυλ πού θά τό ζήλευε καί ὁ Δελμοῦζος...

14) «Κατά τή διδασκαλία ὁ ἐκπαιδευτικός ὀφείλει νά χρησιμοποιεῖ τεχνικές τῆς μεταγνώσης, γιατί οἱ μαθητές ἐλέγχουν τό πῶς μαθαίνουν». Καλύτερα νά μήν τίς χρησιμοποιήσει, γιατί ἂν μπορέσουν οἱ μαθητές νά ἐλέγξουν τό πῶς μαθαίνουν, θά ὀδηγηθοῦν στό νά χρησιμοποιήσουν χυδαῖα λεκτικά σχήματα.

15) «Μέ ποιό τρόπο ἀντιμετωπίζουμε ἓνα ἀδύνατο μαθητή γιά νά βελτιώσει τήν ἐπίδοσή του στά μαθήματα; Τοῦ ἀφιερώνουμε περισσότερο χρόνο». Αὐτονόητο, ἔ;

16) «Οἱ ἐκπαιδευτικοί δέν πρέπει νά ἀποφεύγουν τόν ὁμαδικό τρόπο ἐργασίας τῶν μαθητῶν στίς τάξεις, γιατί αὐτός ἀσκεῖ τούς μαθητές στίς δημοκρατικές διαδικασίες». Φαίνεται πῶς ὅ,τι ὁμαδικό (π.χ. ὁμαδικά...παιχνίδια) μᾶς ἀσκεῖ στίς δημοκρατικές διαδικασίες. Ἄσχετον.

Ἐρώτηση πρὸς τούς ἀναγνώστες μέ τή μέθοδο τῶν πολλαπλῶν ἐπιλογῶν. (Σημειώνεται ὅτι μία καί μόνο μία ἀπάντηση εἶναι ἡ σωστή):

Τό ποσοστό ἀποτυχίας (84%) στούς φυσικούς στόν φετινό διαγωνισμό τοῦ ΑΣΕΠ ὀφείλεται σέ:

α) μηδαμινή παιδαγωγική κατάρτιση στό πανεπιστήμιο.

β) στό ὅτι ἡ διδασκαλία εἶναι τέχνη, προϊόν ἔμπνευσης καί δημιουργικοῦ οἴστρου, ὅπως ἔλεγε ὁ Εὐάγ. Παπανοῦτσος.

γ) στό ὅτι οἱ φυσικοί ἔχουν γραμμένο στά παλιά τους τά παπούτσια τό μάθημα τῶν παιδαγωγικῶν, ἔτσι ὅπως γίνεται στή σχολή τους.

δ) στό ὅτι δέν ξέρουν φυσική.

Καί μία δεύτερη ἐρώτηση (ὡς γνωστόν οἱ ἐρωτήσεις ἐρεθίζουν τή σκέψη).

Ἡ μέθοδος τῶν πολλαπλῶν ἐπιλογῶν στά παιδαγωγικά θέματα ἐνδείκνυται γιατί:

α) εἶναι ἀντικειμενική.

β) δέν εὐνοεῖ τήν παπαγαλία.

γ) σέ μία ὥρα εἶναι δυνατόν νά διορθωθοῦν 300 γραπτά μέ τή χρήση ειδικοῦ σκάνερ.

δ) τίποτα ἀπό τά παραπάνω. Ἀπαγορεύεται διά ροπάλου.

Ἄσε πού μέ τέτοια ἐρωτηματολογία ἀκόμα καί ὁ σκάνερ θά μπλόκαρε...

Μαρίνα Κόντη

Χωρίς πόλη

Πίσω από κεῖνο τό βρόμικο τεῖχος, τό τεῖχος δέν ἦταν βρόμικο. Δέν εἶδα πολυβόλα κι ὅμως ἤμουν μέ τήν ιδέα πώς ὑπῆρχαν. Πίσω από κεῖνο τό βρόμικο τεῖχος δέν εἶχε κανένα μοῦτρο διψασμένο νά σκοτώσει. Κι ὅμως ἤμουν μέ τήν ιδέα πώς ὑπῆρχε. Πίσω από κεῖνο τό βρόμικο τεῖχος δέν ὑπῆρχαν ἔνστολοι ἀπό τήν Ἀνατολή ἔτοιμοι νά ὀρμήσουν στήν ἄλλη πλευρά. Κι ὅμως ἤμουν μέ τήν ιδέα πώς ὑπῆρχαν.

Χρόνια καί χρόνια τόσοι καί τόσοι πρόσεχαν στή μιά πλευρά τοῦ τεῖχους μέ τήν ιδέα πώς κάτι ἀπειλητικό, αἰμοδόρο ὑπῆρχε στήν ἄλλη πλευρά καί παραδοκοῦσε. Πόσοι καί πόσοι νέοι στερήθηκαν τόν ὕπνο καί τή συντροφιά, τόν καθαρό ἀέρα ἀλλά καί τή ζεστασιά τίς παγωμένες νύχτες τοῦ χειμώνα μόνο καί μόνο γιά νά προσέχουν στή σκοπιά τό βρόμικο τεῖχος. Πόσοι καί πόσοι ἄνθρωποι ζοῦσαν μέ τό φόβο μήν τούς πιάσει κάποια ἔφοδος γιατί δέν πρόσεχαν καλά τό τεῖχος.

Πάλευες μέ τά μάτια σου μήν κλείσουν, νά μήν σέ προδώσουν, νά μήν σέ ἐγκαταλείψουν κλείνοντας. Ἕνας φόβος μοιρασμένος στά δυό. Ὁ φόβος ἀπ' τήν πλευρά πού στεκόσουν καί ὁ φόβος ἀπ' τήν πλευρά τῶν ἄλλων πού ἦταν ἔτοιμοι νά σέ κατασπαράξουν. Στό μυαλό μας μέσα μαγεύεσαν χρόνια καί χρόνια μέ τήν ἴδια συνταγή τά ἴδια ὑλικά. Ἐτοιμότητα, νά 'σαι ξάγρυπνος, καχύποπτος γιά τούς ἄλλους πίσω ἀπ' τό τεῖχος. Ὁ ἐχθρός παραδοκεῖ. Ὁ φόβος ἦταν ὁ ἴδιος πάντα. Στά μυαλά τά ἴδια ὑλικά, οἱ ἴδιες σκέψεις στή σκοπιά.

Μία ὁδός, ἕνας δρόμος κομμένος στά δυό. Ἕνα τεῖχος νά χωρίζει μιά γειτονιά, μιά ἐμπορική ὁδό. Πολλά τεῖχη τέτοια νά τά χωρίζουν ὅλα. Νά μήν ὑπάρχει ὀπτική ἐπαφή, νά μήν ξέρεις τί πραγματικά ὑπάρχει πίσω. Τί στέκεται πίσω, πόσα μάτια ἔχει, πόσες κεφαλές, πόσα ὄπλα ὑπάρχουν στραμμένα πάνω σου, τί διάβολος εἶναι. Τίποτα. Αὐτά πού σοῦ φύτευαν στό μυαλό, αὐτά ἀρκοῦσε νά ξέρεις κι ἔβγαζες τό σκασμό. Ἐντάξει, ἔλεγες μέσα σου, δικαιολογημένα στέκομαι μέρα νύχτα ἐδῶ. Δικαιολογημένα στέκονταν ἄλλοι πῶς πρίν. Δικαιολογημένα θά σταθοῦν καί ἄλλοι καί ἄλλοι. Καί πέρασαν τά χρόνια καί πέρασαν καί ἄλλοι καί ἄλλοι. Περνᾶνε ἀκόμη.

Μάιος 2003: Ἐπισκεφθήκαμε τήν κατεχόμενη παλιά Λευκωσία μέ φίλους. Πήραμε δρόμους καί δρομάκια γεμάτα ἀπό κουρεῖα, καφενεῖα, περαστικούς, ἄτομα σέ καφενέδες ἔξω στό δρόμο νά κάθονται, νά κοιτᾶνε, νά καπνίζουν, νά μιλᾶνε, νά χαμογελᾶνε, νά ἀγγίζουν τά μουστάκια τους, νά παίζουν τάβλι, νά κρατᾶνε ποδήλατα στά στενά δρομάκια. Ὅλα καλά, ἀθῶα, ἀνθρώ-

πινα, καθημερινά. Οἱ συμπατριῶτες τῆς ἄλλης πλευρᾶς ἀκριβῶς πίσω ἀπ' τὰ μικρά τεῖχη πού κόβουν τούς δρόμους καί τούς ἀνθρώπους στή μέση. Τώρα τούς εἶδαμε, μᾶς εἶδαν. Εἶδαμε τὰ βήματά τους καί αὐτοί τὰ δικά μας.

Προχωροῦσα. Προχωρούσαμε. Καινούργια δρομάκια ἀνοίγονταν μπροστά μας. Καί ἄλλα καί ἄλλα. Ὅλα κομμένα. Κάποια στιγμή ἀποφασίσαμε νά πλησιάσουμε ἕνα μικρό τεῖχος ἀπ' τὰ πολλά. Μέ τή διαφορά ὅτι τώρα ἤμασταν στήν ἄλλη πλευρά, τήν ἀθέατη γιά χρόνια. Ξαφνικά τὰ μάτια στράφηκαν ψηλά πάνω ἀπό τό μικρό τεῖχος πού εἶχαμε μπροστά μας μέ κατεύθυνση τό νότο γιά νά ἀντικρίσουμε δύο γνώριμες σημαιοῦλες. Ἀπ' αὐτές πού ἀναρτοῦν δεκαετίες τώρα καί στίς δύο πλευρές πάνω σέ φυλάκια καί κτίρια. Ἦταν μία τῆς Κύπρου καί μία τῆς Ἑλλάδας ψηλά σέ ἕνα κτίριο. Νά καί τό φυλάκιο, φάνηκε λίγο ἢ μία πλευρά του μέ τό κτίριο στό ὁποῖο ἦταν ἀναρτημένες οἱ σημαιοῦλες. Ρέ αὐτή ἡ ὁδός ἢ κομμένη στά δύο εἶναι μία γνωστή ὁδός, ψιθύρισα μέ ἐκπληξη σέ ἕναν φίλο. Ἄμα προσέξεις λίγο ἀπ' τό ὕψος τοῦ κομμένου δρόμου θά καταλάβεις, τοῦ εἶπα. Ρέ ἔχεις δίκιο, ἐκεῖ ἔκανα καί ἕνα μέρος τῆς θητείας μου. Δές, πίσω ἀπό ἐκεῖνο τό σημεῖο δέν βγάζαμε σκοπιά; Ρέ ξέρεις πού βγήκαμε; Ἄν ξέρω, τοῦ λέω... Ρέ ἐνώσαμε μιά κομμένη ὁδό τώρα, ἕναν δρόμο, βρήκαμε τίς δύο ἄκρες. Ἐδῶ, αὐτή τή στιγμή. Κοιτᾶμε δεξιά: καφετέρια. Κοιτᾶμε λίγο ἀριστερά ἀκριβῶς κάτω ἀπό τό τεῖχος: ἕνα ζευγάρι γύρω στά 25, σέ ἕνα τραπέζι, στή μέση ἕνα κερὶ μέ τό ἀριστερό τους χέρι νά ἀκουμπάει ἕνα ποτήρι μέ κρασί καί τό δεξί τοῦ ἐνός νά πλησιάζει ἀργά τό δεξί τοῦ ἄλλου. Εἶδα τὰ χέρια, τό στόμα καί τὰ μάτια τους πού ἦταν ἔτοιμα ὅλα νά φιληθοῦν. Σέ λίγο ἤμουν σίγουρος θά τήν ἔκανε δική του. Ρέ γαμῶτο, αὐτούς προσέχαμε ὅσοι βγάζαμε σκοπιά πίσω ἀκριβῶς ἀπό αὐτό τόν ἀναθεματισμένο τοῖχο; Προσέχαμε δηλαδή ἕνα ζευγάρι; Ἦ μήπως τόν ἴδιο τόν τοῖχο; Φίλε, ὅλα εἶναι μιά ἀπάτη. Ρέ 29 χρόνια ὅλοι προσέχαμε ἕνα ζευγάρι πού κάθε φορά ἦταν ἔτοιμο νά τὰ φτιάξει;

Κοιταχτήκαμε. Κάναμε λίγα βήματα πρὸς τὰ πίσω πρὶν τό ζευγάρι μᾶς περάσει γιά χαζούς. Ἴσως καί νά εἴμαστε μέ μερικές χιλιάδες ἀκόμη ἄλλους. Ἴσως νά εἴμαστε χαζοὶ καί κάτι παραπάνω. Τό μόνο πού γλιτώσαμε εὐτυχῶς ἦταν νά γίνουμε κάποια μέρα δολοφόνοι κάποιου ζευγαριοῦ, ἂν μιά σφαῖρα ἔφευγε ἀπό κάποιο ὄπλο. Μόνο αὐτό δέν εἴμαστε. Δολοφόνοι. Ποιός ξέρει ὅμως, μπορεῖ καί νά γίνουμε ἂν δέν ἀλλάξει αὐτή ἡ κατάσταση σύντομα.

Ἡ πολλή χαζομάρα καταβροχθίζει τούς λαούς καί μετὰ ὁ ἐθνικισμός. Ρέ ὄλο καί ὄλο τό πρόβλημα ἦταν ἕνα ζευγάρι σέ ρομαντικές στιγμές. Εἶχαν ἀγκαλιά τήν ἀνοιξη σέ ἕνα τραπέζι μέ ἀναμμένο, ἀπό τό ἀπόγευμα, κερὶ.

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

“Ολοι καί ὅλοι ἤμασταν δύο ἀπό τούς πολλούς χαζούς πού τούς κοίταζαν. ἤμασταν. Εἴμαστε. Θά γίνουν καί ἄλλοι; Δέν ξέρω. Τίποτα δέν ξέρω. Τό μόνο πού ξέρω εἶναι πώς ὅλο καί ὅλο τό πρόβλημα ἦταν ἓνα ζευγάρι πού στό τέλος τά φτιάξανε. Μόνο τότε ἀπομακρυνθήκαμε ἀπό τό μέρος ἐκεῖνο.

Τό τεῖχος, ὅλα μαζί τά τεῖχη συντηροῦν τούς μισθούς καί τά ὠφελήματα αὐτῶν πού τά διατηροῦν καί χωρίζουν τούς ἀνθρώπους, μπολιάζοντάς τους πρῶτα τό μυαλό μέ ψέματα, φοβίες καί μίσος. Γι’ αὐτό κι ἔχουν κάθε λόγο νά διατηροῦν τό τεῖχος καί ὅλα τά τεῖχη μαζί. Ἀλλά κι ἐμεῖς ἔχουμε κάθε λόγο νά θέλουμε νά ρίξουμε τά τεῖχη τους. Νά ἐνώσουμε ρέ τά ζευγάρια καί τά τραπέζια, νά ἀνάψουμε κεριά καί τά τσιγάρα μας. Νά διαλογοστείλουμε ρέ αὐτούς πού τρῶνε ἀπ’ τά ὑψωμένα τεῖχη καί νά κατεβάσουμε ὅλες τίς σημαῖες τους. Μόνο ἔτσι θά ἡσυχάσουμε. Ναί ρέ, νά τούς ἀφήσουμε γιά πάντα νηστικούς, γουρούνια πού δέν τρῶνε νιώθουν ἄχρηστα. Ἐκεῖ εἶναι ἡ θέση τους.

Ρέ φύγαμε, πᾶμε καί στήν Κερύνεια.

Θέλω νά ἀνάψω τσιγάρο.

Πάμπος Φιλίππου

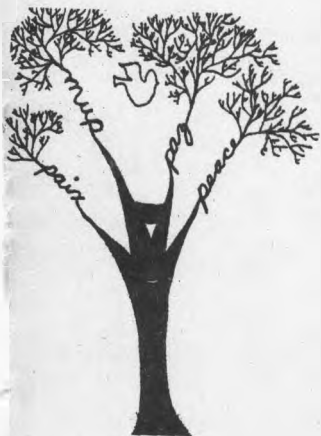
«Οἱ μπάτσοι πουλᾶνε τή λαμαρίνη»

Ἰούνιος στή Θεσσαλονίκη, τήν ἐβδομάδα τῆς Ἀντισυνόδου, τῶν διαδηλώσεων, τῆς πολιτικῆς ἀνυπακοῆς. Ἐβδομάδα ἄγχους, σωματικῆς ἐξουθένωσης, δισεπίλυτων ὀργανωτικῶν προβλημάτων, σέ κλίμακες πού δέ γνωρίζαμε, οἰκονομικῆς ἀβεβαιότητος, πολιτικῆς ἀπειλῆς, ἐξοντωτικῶν διαδικασιῶν σέ ἀνοικτά πανελλαδικά συντονιστικά, συνήθως μέ παρουσία δημοσιογράφων, οἱ ὁποῖοι ἐκπληκτοί προσπαθοῦσαν νά κατανοήσουν μιά συζήτηση πού σέ τίποτα δέ θύμιζε στρατηγεῖο ἢ ἐπιτελεῖο.

Ἰούνιος σέ μιά Θεσσαλονίκη πού εἶχε κατακτηθεῖ ἀπό τήν ἀνασφάλεια, τό φόβο γιά τήν ἐπίδρομή τῶν βαρβάρων... Κλειστά μαγαζιά, ἀρματωμένα μέ κατασκευές ἀπό λαμαρίνες, ἐλάχιστος κόσμος στούς δρόμους, ἀκόμα καί στόν καταναλωτικό παράδεισο τῆς Τσιμισκῆ, ἄδειοι δρόμοι ἀπό αὐτοκίνητα, τά πάρκινγκ τοῦ κέντρου ὑγειονομική ζώνη μέ ἀστυνομικές κορδέλες, πάνοπλα ἀστυνομικά σώματα σέ κάθε γωνιά τῶν δρόμων, ἀπό κάθε σταθμό τῆς χώρας, ἀπό κάθε ἀστυνομικό σῶμα, μέχρι καί οἱ συνοροφύλακες εἶχαν ἐπιστρατευθεῖ γιά νά ἐμπεδωθεῖ τό κλίμα τῆς πολιορκίας, τῆς ἀνασφάλειας. Στούς δύσπιστους στίς ἐκπομπές πολιτικῶν σημάτων ἀπό τήν κρατική μηχανή καί τήν τρομολαγνική ἐνημέρωση τῶν ΜΜΕ, οἱ ἀρχές τῆς πόλης φρόντιζαν μέ ἐπανειλημμένα τηλεφωνήματα νά τούς ἐπιστήσουν τήν προσοχή σέ τί κινδύνους ἐκθέτουν τίς περιουσίες τους.

Στό ἴδιο σκηνικό, συμπρωταγωνιστές ἢ μᾶλλον φτωχοί κομπάρσοι, μικρές ὀμάδες νεαρῶν ἀπό τήν Ἑλλάδα καί τό ἐξωτερικό, ἔτοιμοι ἀπό καιρό νά καταλάβουν τά χειμερινά ἀνάκτορα τῆς πόλης διά τῆς ἐφόδου. Τροφή καί φόβητρο κάθε λαίμαργου καναλιοῦ, κάθε φιλόδοξου καί πολιτικά ἀπαίδευτου δημοσιογράφου, πού ἀνακαλύπτει τόν κοινωνικό πόλεμο καί τήν ἐξέγερση στά πρόσωπα μαυροφορεμένων ἐφήβων. Παιδιά μιᾶς ἀκίνδυνης ἀντικουλτούρας, τό ἴδιο ἐμπορεύσιμης ὅσο καί ἡ ἐπίσημη, τό ἴδιο ἐνσωματωμένης στήν παραγωγή τοῦ συστήματος ἀξιῶν πού θεοποιεῖ τή βία τῶν λίγων ἔναντι τῶν πολλῶν, τή μιλιταριστικοῦ τύπου πολιτική ἀντιπαράθεση, πού ἐξυμνεῖ τήν ἀτομικότητα καί τήν ἀνυπομονησία, τόν ἐγωισμό, τήν κρυφή ἱεραρχία, ἰδίαιτερα ἔναντι τῶν γυναικῶν, μιντιακά ὑποκατάστατα μιᾶς Ἀριστερᾶς πού ἔχασε τόν ἑαυτό της γιά μιά δεκαετία.

Τό παιχνίδι τοῦ θεάματος, τοῦ μεγάλου θεάματος, μέ φωτιές, καταστροφές, ἐσωτερικό καί διεθνή ἐχθρό, σκοτεινή ἀπειλή γιά κάθε ράθυμη, παραιτημένη πολιτική σκέψη εἶναι ὁ προνομιακός χῶρος τῶν καναλιῶν, τό γήπε-

δο τῶν μεγάλων τηλεθεάσεων. Ἐκεῖ πού ἡ πολιτική, ἡ ἀριστερή πολιτική χάνει κατά κράτος ἀπό τήν εἰκόνα, ἐκεῖ πού νομιμοποιῶνται οἱ μηχανισμοί πειθάρχησης καί καταστολῆς. Σωσίβιο καλοδεχούμενο γιά τά σώματα ἀσφαλείας καί τό Ὑπουργεῖο Δημόσιας Τάξης, πού σέ διαφορετική περίπτωση θά ἔπρεπε νά καταβάλουν ἀποζημιώσεις, οἰκονομικές καί πολιτικές, γιά ἀχρεΐαστους ἐξοπλισμούς, ἀκριβά ἀσφαλιστικά συμβόλαια, ὑποχρεωτικές καί πρόωρες μεταναστεύσεις στή Χαλκιδική, ἐγκλεισμούς σέ διαμερίσματα μέ τά στόρια ἐρμητικά κλειστά.

Τό Ἑλληνικό Κοινωνικό Φόρουμ ἐπέλεξε ὡς δικό του γήπεδο αὐτό τῆς πολιτικῆς, τῆς ἀντιπαράθεσης μέ τό νεοφιλελευθερισμό καί τήν καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση, τό πεδίο τῆς συμμετοχῆς, τῆς πανελλαδικῆς καί πανευρωπαϊκῆς συνάντησης, τῆς διασταύρωσης τῶν ἰδεῶν καί ὄχι τῶν δακρυγόνων μέ τίς μολότοφ.

Στήν ἀντιρατσιστική διαδήλωση τῆς Πέμπτης, στό κέντρο τῆς Θεσσαλονίκης, ἐπιχείρησε νά ἀνοίξουν τά παράθυρα καί τά αὐτιά, στήν πολιτική ἀνυπακοή τῆς Παρασκευῆς, στή Χαλκιδική, δέν ἐπιχείρησε νά καταλάβει τό Πόρτο Καρῶς, οὔτε φυσικά νά ἀναμετρηθεῖ σέ βαθμούς ριζοσπαστικότητας μέ τό NAP καί τούς ἄλλους. Ὁ ἀριστερός παλιμπαιδισμός καί ὁ ἐφηβικός πριαπισμός ἀπό ἐνηλίκους μόνο γέλιο βγάζει στίς μέρες μας. Στό Ν. Μαρμαρά, ἀπό κοινοῦ μέ τήν τοπική κοινωνία, τό Φόρουμ δοκίμασε νά διαρρήξει καί νά οἰκοδομήσει ταυτόχρονα μιᾶ νέα ἀντίληψη γιά τή δημοκρατία καί τήν πολιτική. Μιά δημοκρατία πού θά νομιμοποιεῖται ἀπό τή θέληση τῶν πολλῶν, ἀπό τό δημόσιο καί τό συλλογικό συμφέρον ἀπέναντι στίς λογικές τῆς ἀγορᾶς καί τῶν ἀπροσπέλαστων κέντρων λήψης τῶν ἀποφάσεων στό ἐθνικό καί διεθνές ἐπίπεδο. Ἡ διαδήλωση τοῦ Σαββάτου τοῦ Φόρουμ μέ τά συνδικάτα δέν ἀποτυπώθηκε στά δελτία εἰδήσεων τῶν καναλιῶν, τά ὁποῖα ἐπέλεξαν νά δείχνουν καταγιγιστικά ἐπαναλαμβανόμενες εἰκόνες ἀπό τά ἐπεισόδια, διανθισμένες μέ τήν ἀναιμική πορεία τοῦ ΠΑΜΕ καί τοῦ ΚΚΕ, πρόσχημα δημοσιογραφικῆς ἀμεροληψίας γιά νά μήν κατηγορηθοῦν ὅπως στά ἀντιπολεμικά συλλαλητήρια ὅτι ἀποσιωποῦν τήν κοινωνική διαμαρτυρία. Τοῦ ΚΚΕ πού ἀπουσίαζε ἐπί τῆς οὐσίας ἀπό τήν πόλη καί ἐπιχείρησε ἀνεπιτυχῶς νά δηλώσει τήν παρουσία του μέ τή συγκέντρωση τῶν ὁπαδῶν του, μακριά ἀπό παλαιότερες ὀργανωτικές ἐπιδόσεις του. Φαίνεται ὅτι ὁ σεχταρισμός κουράζει καί ὁ φανατισμός δέν ἀναπληρώνει. Ἐκτός ἀπό τήν εἰκόνα τῶν καναλιῶν ὑπάρχει τό βίωμα τῶν 30.000 διαδηλωτῶν καί διαδηλωτριῶν ἀπό κάθε σημεῖο τῆς χώρας πού ἀνταποκρίθηκαν στήν πρόσκληση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κοινωνικοῦ Φόρουμ. Καρπός μιᾶς ἐξάμηνης πολιτικῆς διαδικα-

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

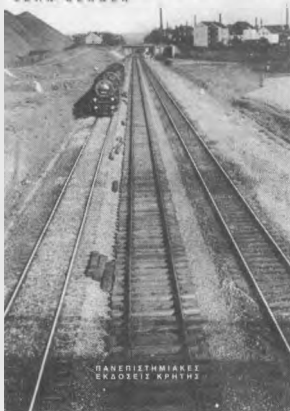

σίας, μέ αἰχμές τό νεοφιλελευθερισμό στήν Εὐρώπη καί τόν πόλεμο, μέ πολλούς σταθμούς σέ Ναύπλιο, Ἀλεξανδρούπολη, Βέροια, Χανιά, Κέρκυρα, Ἄκτιο, Λάρισα, Ἀθήνα καί προορισμό τή Θεσσαλονίκη. Γιατί ἐν τέλει αὐτό πού ἔχει σημασία εἶναι ὅτι «στό δρόμο ἀλλάζουν οἱ συνειδήσεις».

Χριστόφορος Παπαδόπουλος

(Ἀναδημοσίευση ἀπό τήν *Αὐγή*, 26/6/03)

ΕΝΑΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ
JOHN BERGER

16 x 23,7 cm, σελ. 190

Τιμή: 16 ευρώ

Ο διάσημος συγγραφέας και ιστορικός της τέχνης Τζων Μπέρτζερ έδωσε με αυτό το μυθιστόρημα το συγκλονιστικό πορτραίτο ενός στρατευμένου καλλιτέχνη που παλεύει ασταμάτητα με τον εαυτό του και τις αμφιβολίες του.

Η καθημερινότητα ενός πρόσφυγα καλλιτέχνη και οι αισθητικές και κοινωνικές απόψεις ενός ώριμου στοχαστή, συνθέτουν μια ιστορία γεμάτη προβληματισμούς οι οποίοι δεν έχουν χάσει την επικαιρότητά τους.

ΕΝΑΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ
JOHN BERGER

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
Μάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 210 38 18 372, Fax: 210 330 1583

20,5 x 27,5 cm, σελ. 230 Τιμή: 22 ευρώ

Οι σχέσεις τέχνης, λογοτεχνίας και πολιτικής στα κρίσιμα 200 χρόνια της ευρωπαϊκής ιστορίας που οδηγούν από την απόλυτη μοναρχία του Λουδοβίκου ΙΔ' στις αστικές επαναστάσεις, αποτελούν το αντικείμενο των μελετών που δημοσιεύονται εδώ.

Στο επίκεντρο όλων των προσεγγίσεων βρίσκεται το ζήτημα της ακτινοβολίας του Διαφωτισμού και της άσκησης κοινωνικής κριτικής μέσω της τέχνης.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΟΛΙΕΡΟ ΣΤΟΝ ΓΚΟΓΙΑ
ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
Μάνης 5, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 210 38 18 372, Fax: 210 330 1583

ΕΝΑ ΞΕΘΥΜΑΣΜΕΝΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΑΡΩΜΑ*

του Άντωνη Μανιτάκη

1. Η ΣΥΝΟΔΟΣ ΚΟΡΥΦΗΣ της Χαλκιδικής ενέκρινε ως καλή βάση για την εκκίνηση συζήτησης το σχέδιο Συντάγματος, που παρέδωσε στη Διακυβερνητική Πρόεδρος της συνέλευσης Ζισκάρ ντ' Εστέν. Οι αρχηγοί των κρατών έδειξαν με αυτό τον ευγενικό κατά τά άλλα τρόπο –άφου ευχαρίστησαν βέβαια τα μέλη της συνέλευσης για το σημαντικό έργο που επιτέλεσαν– ότι αυτοί είναι οι «κύριοι» του Συντάγματος, όπως και των συνθηκών, αυτοί είναι η κυρίαρχη «συντακτική» εξουσία, που έχει τον τελευταίο λόγο και θα αποφασίσει τελικά και οριστικά για το περιεχόμενο της συνταγματικής συνθήκης. Οι ψευδαισθήσεις ως προς το χαρακτήρα του όργανου, που συνέταξε το σχέδιο Συντάγματος, θα πρέπει μετά από αυτό να διαλυθούν. Διότι μόνον συντακτική, εξοπλισμένη δηλαδή με πρωτογενή εξουσία, δέν μπορεί να χαρακτηριστεί η Ευρωπαϊκή Συνέλευση. Ήταν απλώς ένα συμβουλευτικό όργανο των «κυρίαρχων» συντακτικά κυβερνήσεων των κρατών, και μάλιστα των πιο ισχυρών, που έτοιμασε ένα ριζικά ανακαινισμένο κείμενο διεθνούς συνθήκης –συνταγματικού είναι αλήθεια χαρακτήρα– για την Ευρωπαϊκή Ένωση.

2. ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΜΟΡΦΗ και τη νομοτεχνική διατύπωση του κειμένου αυτού υπάρχει, πράγματι, μία ριζική διαφορά σε σχέση με τα προηγούμενα κείμενα των διεθνών συνθηκών: οι διάσπαρτες διατάξεις των κοινοτικών και ενωσιακών συνθηκών συγκεντρώθηκαν σε ένα ένιαο κείμενο, διατάχθηκαν με τρόπο συστηματικό, αποσαφηνίστηκαν, κωδικοποιήθηκαν και διαμόρφωσαν ένα σύνολο συνεκτικό και εύχρηστο, όσο και εύληπτο, σχετικά με τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας των εξουσιών στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Υπάρχει στο σημείο αυτό αισθητή πρόοδος. Αυτά που ήδη είχαν γίνει αποδεκτά και είχαν καθιερωθεί στην πράξη, ιδίως όσον αφορά την κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ των εθνικών κρατών και της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τα κριτήρια κατανομής των δικαιοδοσιών τους, έγιναν με τη συνταγματική-συνθήκη πιο σαφή και πιο ριζοσπαστικά. Ξέρουμε καλύτερα τι ανήκει στην ευρωπαϊκή αρμοδιότητα, τι μπορεί και πρέπει να γίνει αντικείμενο ευρωπαϊκής πολιτικής και τι εξακολουθεί και πα-

ραμένει στην αρμοδιότητα των κρατών, καθώς ακόμη και τί μοιράζονται οι δύο δικαιοδοσίες, η εθνική και η ευρωπαϊκή. Τα κριτήρια της αναλογικότητας και της επικουρικότητας βοηθούν και αυτά στο ζήτημα αυτό.

3. ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ του καλούμενου Συντάγματος, λίγες είναι οι αξίες λόγου αλλαγές. Οι πιο σημαντικές αφορούν τις διαδικασίες και τις πλειοψηφίες λήψης των αποφάσεων. Η αρχή της ομοφωνίας περιορίζεται αισθητά, ενώ προβλέπεται σε πολλούς τομείς η αρχή της ειδικής πλειοψηφίας. Η λειτουργία των κοινοτικών οργάνων καθίσταται πιο ευέλικτη και πιο αποτελεσματική και με τον τρόπο αυτό αντιμετωπίζεται το πρόβλημα της λειτουργικότητας που δημιουργείται από τη διεύρυνση της Ευρώπης και την αύξηση των κρατών-μελών. Η αρχή ωστόσο της ομοφωνίας διατηρήθηκε σε αρκετούς τομείς, όπως η φορολογία και η εξωτερική πολιτική.

Βήματα προόδου σημειώθηκαν και στον τομέα της «ελευθερίας, της ασφάλειας, της δικαιοσύνης και της εξωτερικής πολιτικής», που συγκροτούν έναν κοινό ευρωπαϊκό χώρο. Βήματα διστακτικά και μετρημένα, που δημιουργούν όμως προϋποθέσεις για παραπέρα έμβάθυνση, αρκεί να υπάρξει η θέληση. Έτσι η ασφάλεια και η δικαιοσύνη θεωρούνται θέματα και κοινοτικού ενδιαφέροντος, ενώ η κοινή ευρωπαϊκή εξωτερική πολιτική αναγνωρίζεται ρητά και προβλέπεται για την άσκηση της ειδικής θέσης υπουργού των Ξεωτεριών. Στον τομέα, τέλος, των δικαιωμάτων και των ελευθεριών, η αλλαγή είναι μόνον τυπική: Η Χάρτα των Δικαιωμάτων ενσωματώθηκε στο Σύνταγμα ως πρόσθετο πρωτόκολλο και «αναγνωρίστηκε» ρητά από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

4. ΔΥΣΤΥΧΩΣ ΜΕΣΑ σε αυτήν την ευφορία των φιλελεύθερων διακηρύξεων υπάρχει μία βαθιά σκιά: η άσταθης ισορροπία μεταξύ ελευθερίας και ασφάλειας γέρνει ήδη προς τη μεριά της ασφάλειας, αν κρίνει κανείς από τις αποφάσεις, τις σχετικά πρόσφατες, για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας και από τη διατλαντική συμφωνία έκδοσης και δικαστικής συνδρομής που πρόκειται να υπογραφεί μεθαύριο.

Διότι συμβαίνει και αυτό τό εξίσου σημαδιακό: μετά την ύπογραφή του Συντάγματος και της Χάρτας των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, ή οποία ύπογραφή χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό γεγονός, ό προεδρεύων πρωθυπουργός της Ελλάδας θά ύπογράψει μεθαύριο στην Ουάσιγκτον μιά άλλη ιστορική (!) διεθνή συμφωνία, ή δυνατότητα έκδοσης των Ευρωπαϊών πολιτών στίς Ήνωμένες Πολιτείες γιά νά δικάζονται εκεί γιά αδικήματα, ακόμη και σέ βαθμό πλημμελήματος, πού διέπραξαν στην επικράτεια της Εύρώπης(!). Αύτήν την ανασφάλεια και αυτό τό Κράτος Δικαίου ύπόσχονται στούς πολίτες τους οι συντακτικοί νομοθέτες της Εύρώπης: παραμερίζουν τίς πιό θεμελιώδεις κατακτήσεις του εύρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού και προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και στέλνουν ακόμη και τούς «ύπόπλους» διάπραξης έγκληματικών πράξεων νά δικαστούν στίς ΗΠΑ, σέ μιά χώρα πού δέν έχει ύπογράψει καμία διεθνή συνθήκη προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και αναγνωρίζει την ποινή του θανάτου. Είναι ύπερβολικό, αν ισχυριστούμε μετά από αυτό, ότι ή διεθνής νομική προσωπικότητα της Εύρωπαϊκής Ένωσης χρησιμοποιείται γιά την ύπογραφή μιάς διεθνούς συμφωνίας πού βρίσκεται σέ θανάσιμη αντίθεση μέ τίς έγγυήσεις της Εύρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Άνθρώπου; Τό Εύρωπαϊκό Σύνταγμα αρχίζει ή ζωή του δημιουργώντας τίς τυλικές προϋποθέσεις θυσίας της έλευθερίας γιά χάρη της ασφάλειας.

5. ΓΙΑΤΙ ΝΑ ΕΝΔΙΑΦΕΡΕΤΑΙ, μετά από όλα αυτά, ό Εύρωπαίος πολίτης γιά τό εύρωπαϊκό γίγνεσθαι και γιάτί νά συγκινείται μέ τό Σύνταγμα; Τό καλούμενο Εύρωπαϊκό Σύνταγμα όχι μόνον δέν αλλάζει ή ζωή του αλλά και δέν τόν άφορά άμεσα: ό τρόπος όργάνωσης και λειτουργίας των κοινοτικών έξουσιών μένει απaráλλακτος, γραφειοκρατικός, κρύος, απόμακρος από τούς λαούς και τούς πολίτες, μέ μιά άμφίβολη και μη άρμόζουσα στίς καταστάσεις νομιμοποίησης. Τό καλούμενο έλλειμμα της δημοκρατικής νομιμοποίησης έξακολουθεί ως φάντασμα νά πλανάται.

Η έξουσία και ή διακυβέρνηση της Εύρωπαϊκής Ένωσης παραμένουν στον άέρα. Κανείς δέν μπορεί νά απαντήσει από πού πηγάζει ή εύρωπαϊκή κυριαρχία, ποιά είναι ή έδρα της και σέ ποιόν άνήκει. Από πού άντλεί ή νομιμοποίησή της ή εύρωπαϊκή έξουσία; Από τά κράτη, από τούς λαούς της Εύρώπης, από τούς πολίτες της, από κάποιο άνύπαρκτο εύρωπαϊκό λαό; Ποιός είναι ό κυρίαρχος και ποιός κυβερνά την Εύρώπη; Πού έχει την έδρα της ή Εύρωπαϊκή Λαϊκή κυριαρχία, ή, αν θέλετε, πώς άρθρώνεται και πραγματώνεται ή δημοκρατική άρχή στή διακυβέρνηση της Εύρώπης; Αν πάλι τό ερώτημα της λαϊκής κυριαρχίας είναι ξεπερασμένο, άς μäs πούν μέ βάση ποιά άρχή δημοκρατίας και μέ ποιές δημοκρατικές διαδικασίες οργανώνεται και θά πρέπει νά οργανωθεί ή πολιτική

έξουσία στην Εύρώπη; Η άπάντηση όχι μόνον δέν είναι ξεκάθαρη, αλλά οι δυσκολίες της δείχνουν ταυτόχρονα πόσο τό ζήτημα της όργάνωσης μιάς κοινής πολιτικής έξουσίας στην Εύρώπη βρίσκεται ακόμη στά σπάργανα. Όσο όμως τό ζήτημα της λαϊκής κυριαρχίας ή της δημοκρατίας δέν αντιμετωπίζεται, τόσο οι πολίτες θά στέκονται άδιάφορα και περιφρονητικά άπέναντι στούς εύρωπαϊκούς θεσμούς. Τί και αν τούς περιέβαλαν μέ συνταγματικό μανδύα; Τί και αν τούς έφραναν μέ ώραϊες λέξεις και θυμήθηκαν τίς πιό ιερές έννοιες του εύρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού; Η ουσία είναι μία: βάπτισαν Σύνταγμα την άπλή κωδικοποίηση διεθνών συνθηκών γιά την οικονομική ένοποίηση και ή διακυβέρνηση της οικονομίας της άγοράς, θυμήθηκαν λέξεις και κατακτήσεις συνταγματικές του 18ου αιώνα και πίστεψαν ότι μπορούν νά ξεγελάσουν τόν κόσμο και τόν έαυτό τους όνοματίζοντας μέ άπατηλά όνόματα σχέσεις και καταστάσεις, άσχετες μέ αυτό πού μäs κληροδότησε ό εύρωπαϊκός συνταγματισμός. Αναζήτησαν στό παρελθόν πνοή γιά τό μέλλον, δείχνοντας έτσι πόσο φτωχά και άνεπαρκή είναι τά μέσα πού διαθέτουν γιά νά οικοδομήσουν τό μέλλον της Εύρώπης των λαών. Ένα ξεθυμασμένο, παλαιοφιλελεύθερο συνταγματικό άρωμα.

6. ΕΦΤΙΑΞΑΝ ΕΝΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑ γιά την Εύρώπη ξεχνώντας την ουσία του κλασικού και σύγχρονου εύρωπαϊκού συνταγματισμού: ή δημοκρατία και τό κοινωνικό κράτος, τίς δημοκρατικές έλευθερίες και τά κοινωνικά δικαιώματα. Η δημοκρατία σήμερα στην Εύρώπη δέν νοείται χωρίς τά κοινωνικά δικαιώματα και τά κοινωνικά δικαιώματα δέν ύπάρχουν χωρίς ή δημοκρατία. Τά κοινωνικά δικαιώματα τά άπέρριψαν, τό δημοκρατικό πολίτευμα τό θυμήθηκαν μόνον μέ την παραπομπή στον Θουκυδίδη.

Η Εύρώπη των λαών χρειάζεται, πράγματι, ένα Σύνταγμα, όχι μόνον κατ' όνομα αλλά ένα πραγματικό Σύνταγμα, πού δέν θά είναι τό αποτέλεσμα μιάς τυπικής και όνομαστικής συντακτικής έξουσίας, αλλά τό προϊόν μιάς μακράς, διαρκούς και επίπονης διαδικασίας διεκδικήσεων, διαπραγματεύσεων, πρακτικών, συμφωνιών και πιέσεων κινημάτων, κομμάτων, όργανώσεων, τοπικών, έθνικών και περιφερειακών συνελεύσεων και εν γένει αντιπροσωπευτικών σωμάτων. Η δημοκρατική και κοινωνική Εύρώπη πού έχουμε ανάγκη χρειάζεται νά κτιστεί. Αυτό πού έγινε είναι πολύ λίγο, άνεπαρκές, ιδίως σέ σχέση μέ αυτό πού οι καιροί απαιτούν και οι λαοί της Εύρώπης προσδοκούν.

* Τό κείμενο πρωτοδημοσιεύτηκε στην έφ. Έλευθεροτυπία, 23/6/2003.

Η ΠΟΛΥΕΘΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

του Γιώργου Μαργαρίτη

ΜΕ ΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ τῶν λέξεων καὶ τῶν ὄρων ἡ διοίκηση μιᾶς μεγάλης καπιταλιστικῆς ἐταιρείας ἀπὸ ἐκεῖνες πού κανοναρχοῦν τὴ σημερινή παγκόσμια οἰκονομία, δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηριστεῖ δημοκρατική. Φυσικά, μὲ βάση τὸ τελετουργικό, ἡ γενική συνέλευση τῶν μετόχων ἀποτελεῖ τὸ κυρίαρχο ὄργανο ἐνὸς τέτοιου ὀργανισμοῦ. Αὐτοὶ οἱ μέτοχοι δὲν ἐκπροσωποῦν ἀνθρώπους, εἴτε ὅσους ἐργάζονται στὴν ἐπιχείρηση αὐτή, εἴτε ὅσους καταναλώνουν τὰ προϊόντα της, εἴτε ὅσους δέχονται ἢ ἀνέχονται τὴν παρουσία της στό εὐρύτερο πλέγμα τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς κοινωνίας. Στὴ συνέλευση ἐκπροσωποῦνται μετοχές, ὑποδιαρέσεις δηλαδή τοῦ κεφαλαίου πού χρειάστηκε γιὰ νὰ λειτουργήσῃ ἡ ἐταιρεία, ὅπως αὐτὸ διαμορφώθηκε ἀπὸ τὴ συσσώρευση πλοῦτου καὶ ἀπὸ τίς χρηματιστηριακές ἀγοραπωλησίες. Ἐξυπακούεται ὅτι οἱ ἀνισότητες σὲ αὐτὴ τὴ σύναξη εἶναι τεράστιες καθὼς οἱ παρευρισκόμενοι ἔχουν δύναμη ἀπόφασης, ψήφου, ἀπευθείας ἀνάλογη τῶν μετοχῶν –τοῦ κεφαλαίου δηλαδή– πού κατέχουν.

Στὶς μεγάλες ἐταιρεῖες ἡ σύνδεση μετοχῶν καὶ προσώπων δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλη παρά τὰ ἡχηρὰ ὀνόματα πού ταυτίζονται ἐνίοτε μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο οἰκονομικό κολοσσό. Συνήθως τὸ πλέγμα τῆς ιδιοκτησίας περνᾷ μέσα ἀπὸ περίπλοκους μαιάνδρους, θυγατρικές θυγατρικῶν, ἐταιρεῖες ὀφσόρ, διαχειριστές χαρτοφυλακίων, «θεσμικούς» ἐπενδυτές καὶ ἄλλα παρόμοια. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐκπροσώπηση στὴ συνέλευση εἶναι συχνὰ ἀσαφής ἢ καὶ παραπλανητική σὲ τρόπο ὥστε οἱ δυνατότητες οὐσιαστικῆς ἀπόφασης στὴν τελευταία νὰ εἶναι περιορισμένες. Συνήθως ὅσα ἐκεῖ ἀνακοινώνονται ἔχουν τύχει ἐπεξεργασίας καὶ προετοιμασίας ἄλλου, σὲ στενοὺς κύκλους διαχειριστῶν, σὲ γραφεῖα μελετῶν ἢ σὲ περιορισμένα διοικητικά συμ-

βούλια. Ἡ συνέλευση δρᾷ ἀπολογιστικά περισσότερο, ἐγκρίνοντας τὰ ἀποτελέσματα πού τῆς παρουσιάζονται καὶ ἀποφασίζοντας, ἀναλογικά πάντα μὲ τίς μετοχές πού ὁ καθεὶς κατέχει, τὴν ἀνανέωση ἢ μὴ τῆς ἐμπιστοσύνης στοὺς διαχειριστές τῶν ἐταιρικῶν θεμάτων. Εἶναι ἐπίσης αὐτονόητο ὅτι δεδομένου τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, οἱ στρατηγικές καὶ οἱ τακτικές τῆς ἐπιχείρησης, ἡ πολιτική της δηλαδή, δὲν μποροῦν νὰ ἀνακοινωθοῦν, νὰ προαναγγελθοῦν στοὺς μετόχους. Στὴν οὐσία τὰ κέντρα ἀποφάσεων πού κυβερνοῦν τὴν ἐταιρεία δροῦν ἔτσι μὲ ἰδιαίτερα μεγάλο βαθμὸ ἀνεξαρτησίας.

Σὲ αὐτὰ τὰ κέντρα ἀποφάσεων, στὰ διοικητικά συμβούλια, στοὺς μηχανισμούς ἀνάλυσης τῆς ἀγορᾶς καὶ σχεδιασμοῦ, ἐκεῖ ὅπου ὀργανώνεται ἡ παραγωγή καὶ προσμετρεῖται τὸ κόστος, κυριαρχεῖ μία ἰδιαίτερη ὁμάδα ἀνθρώπων μὲ τεχνοκρατικά καὶ γραφειοκρατικά χαρακτηριστικά. Δὲν εἶναι συνήθως οἱ ιδιοκτῆτες, ἐκεῖνοι δηλαδή πού κατέχουν τὸ ἀποφασιστικό ποσοστὸ τοῦ κεφαλαίου, εἶναι ὅμως ἐκεῖνοι πού οὐσιαστικά τὸ διαχειρίζονται. Ἡ φύση τῆς δουλειᾶς τους, ἡ μυστικοπάθεια πού, στό ὄνομα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τοὺς περιβάλλει, πολλαπλασιάζει τίς πραγματικές τους δυνατότητες, τοὺς καθιστᾷ ἕνα εἶδος προσώπων μὲ μυθικές ιδιότητες – εἶναι ἐκεῖνοι πού γνωρίζουν τὰ μυστικά τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ κόσμου σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς πολλοὺς ἀδαεῖς καὶ ἀδέξιους. Ἡ αἴγλη αὐτὴ ἐπιτείνει τὴν ἀνεξαρτησία τους καὶ ὡς πρὸς τοὺς μετόχους σὲ κάποιον βαθμὸ καὶ προπαντὸς ὡς πρὸς τὸν πραγματικό κόσμο, τίς κοινωνίες τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀσκοῦν τίς ἐπιχειρηματικές τους δεξιότητες. Ὁ νόμος τῆς «ἀπόδοσης τοῦ κεφαλαίου», τοῦ κέρδους, ὡς ὑπέρτατος, τοὺς ἀποδεσμεύει ἐπιπλέον ἀπὸ κάθε εἶδος κανόνες –ἐνίοτε καὶ νόμους– πού κράτη, κυβερνήσεις καὶ λαοὶ ἔχουν κατὰ καιροὺς θεσπίσει. Μὲ τὴν

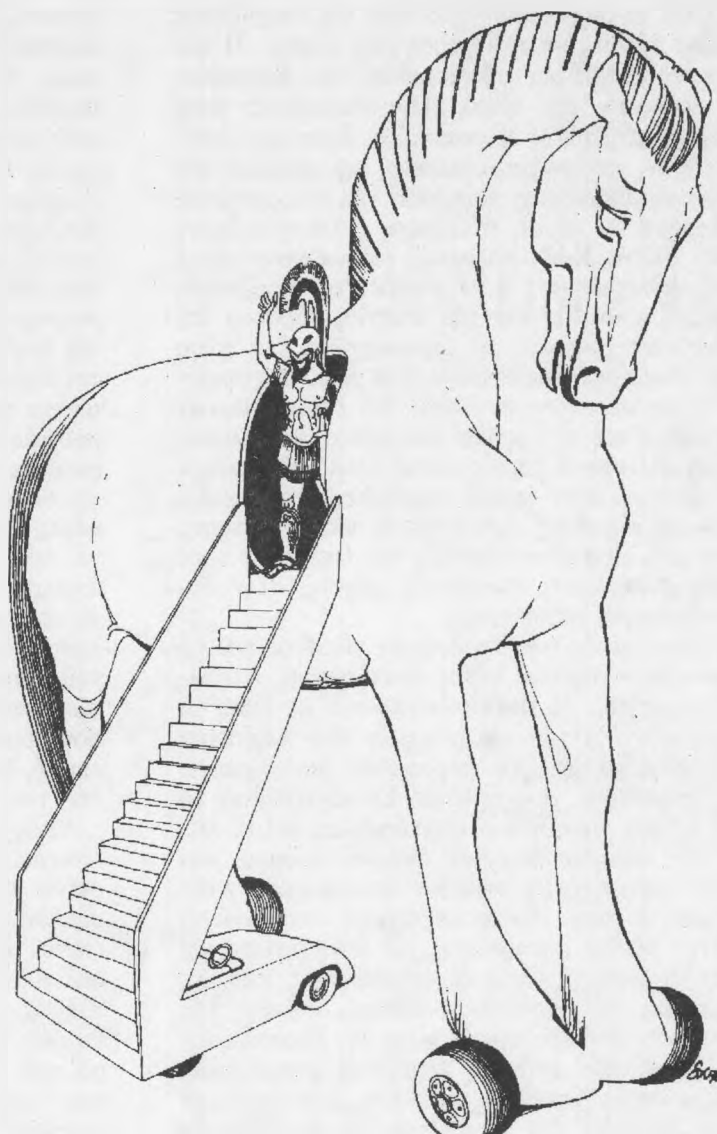

πολυεθνική διάσταση μάλιστα τῶν λειτουργιῶν τους, μπορούν καί ἀποφεύγουν, καταπολεμοῦν καί προσπερνοῦν αὐτούς ἀκριβῶς τοὺς πολιτικούς καί κοινωνικούς κανόνες.

Ἡ περιφρόνηση πού ὁ κύκλος αὐτός τῶν ἐπαϊόντων δείχνει πρὸς τοὺς γύρω ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ λειτουργία τους. Ἄν καί ὑπόλογοι ἐναντι τῶν ἰδιοκτητῶν - μετόχων, μποροῦν νά τοὺς κρατοῦν σέ ἀπόσταση, ὄχι μόνο ἐξαιτίας τῆς θεσμικῆς πολυπλοκότητος τῆς ἰδιοκτησίας πού προαναφέραμε ἀλλὰ καί ἐπειδὴ οὐσιαστικά κρατοῦν ὑπὸ ὀμηρεία - στὰ χέρια τους - τὸ βασικό πλεονέκτημα τῶν κατ' ὄνομα ἀφεντικῶν τους, τὸ κεφάλαιο δηλαδή. Ὅσο γιὰ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο, ἐκεῖ δέν χρειάζονται οὔτε τὰ στοιχειώδη προσήματα. Οἱ πολλοὶ τοὺς ἐνδιαφέρουν μόνο ὡς καταναλωτές, ὡς ἀπρόσωπο πεδίο ἐφαρμογῆς τῶν ἐπιχειρηματικῶν τους δραστηριοτήτων, ὡς τὸ κοπάδι τῶν ἀγελάδων τὸ ὁποῖο θά ἀποδώσει τὸ ἀναγκαῖο - γιὰ τὴν εὐημερία τῆς ἐπιχείρησης - γάλα. Τοὺς παραπλανοῦν μεθοδικά, τοὺς κολακεύουν ὅταν καταναλώνουν ἀδιαμαρτύρητα καί ὑπάκουα τὰ προϊόντα τῆς ἑταιρείας, τοὺς σιγματίζουν - μέσα καί ἀπὸ τὴν παντοδύναμη εἰκόνα τῆς διαφήμισης - ὅταν «ἀτακτοῦν» καί δέν ψωνίζουν, τοὺς διαχειρίζονται μὲ λίγα λόγια μὲ τρόπους πῶ ἀυθαίρετους καί πιεστικούς ἀπ' ὅ,τι οἱ ἡγεμόνες διαχειρίζονται τοὺς ὑπηκόους τους. Ἐξυπακούεται ὅτι πέραν τοῦ δικαίωματος στὴν κατανάλωση, στοὺς λοιποὺς πολίτες, οὐδέν ἕτερο δικαίωμα ἀναγνωρίζεται. Ἄν δέν μποροῦν - ἂν εἶναι δηλαδή τίποτα Ἀφγανοὶ ἢ Ἀφρικάνοι ἢ μετανάστες στό περιθώριο τῶν δυτικῶν παραδείσων ἢ ἀνεργοί, τότε, ἀπλῶς, δέν ὑπάρχουν.

ΘΑ ΗΤΑΝ ΜΑΛΛΟΝ ΑΦΕΛΕΣ νά θεωρήσουμε ὅτι ὁ τρόπος διοίκησης καί διαχείρισης τῶν μεγάλων καπιταλιστικῶν ἐταιρειῶν εἶναι μία οικονομική λειτουργία τὴν ὁποία χωρίζουν στεγανά ἀπὸ τὴν κοινωνία καί τὴν πολιτική. Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο συμβαίνει. Τὰ πρότυπα πού οἱ ὀργανισμοὶ αὐτοὶ υἱοθετοῦν καί προτείνουν

εἶναι, ἐξαιτίας τοῦ εἰδικοῦ τους βάρους στὶς ἰσορροπίες τοῦ σύγχρονου κόσμου, σχεδόν ἀναγκαστικά καί γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Ἡ πολιτική εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν πεδίο πού σπεύδει νά εὐθυγραμμιστεῖ μὲ αὐτοὺς τοὺς κανόνες διοίκησης καί νά υἱοθετήσῃ τὶς μεθόδους καί τὶς ἀρχές τους.

Ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὸ ἐκλογικό σῶμα, στὶς χώρες πού κυβερνοῦνται ἀπὸ τὴ λεγόμενη «δυτική δημοκρατία», ἐπιλέξει τοὺς ἡγέτες του μέσα ἀπὸ μία σταθερὴ δεξαμενὴ ἐπαγγελματιῶν πολιτευτῶν, ἡ σχέση του μὲ τὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας μηδενίζεται, διακόπτεται. Ἡ αἴσθησις πού ὑπάρχει εἶναι ὅτι τὰ ποσοστά τῶν ψήφων προσομοιώνονται μὲ ποσοστά μετοχικῆς συμμετοχῆς, ὅπως ἀκριβῶς στὶς ἰσχυρὲς ἑταιρεῖες. Μὲ τὴν

έξαργύρωση στά θεσμικά όργανα τῶν ποσοστῶν αὐτῶν δημιουργεῖται τό διοικητικό συμβούλιο τῆς ἐπιχείρησης ἢ ὅπως ἐδῶ τό λένε, ἡ κυβέρνηση τῆς χώρας. Ἡ κυβέρνηση αὐτή θεωρητικά νομοθετεῖ διά τοῦ Κοινοβουλίου καί ἐλέγχεται ἀπό αὐτό. Λέμε θεωρητικά γιατί στήν πραγματικότητα τό Κοινοβούλιο, ὅπως μία συνέλευση μετόχων, περιορίζεται ὀλοένα καί περισσότερο σέ ἓνα χώρο ἐπιβεβαίωσης ποσοστῶν καί πλειοψηφῶν. Τά διατάγματα, οἱ νόμοι, τά μέτρα, ὁ ἔλεγχος ἔχουν μεταφερθεῖ ἄλλοῦ. Κάθε πολιτικός μέ κυβερνητικές ἢ διοικητικές ἀρμοδιότητες ἢ μέ φιλοδοξίες νά ἀσκήσει κάποτε τέτοιες, αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη—βρίσκει ὅτι εἶναι ἐξαιρετικά χρήσιμο— νά δημιουργήσει ἓνα χώρο ἐπαϊόντων, ἓνα χώρο συμβούλων, ἓνα χώρο τεχνοκρατῶν καί γραφειοκρατῶν, οἱ ὁποῖοι θά ἐπεξεργαστοῦν γιά λογαριασμό του τόν τρόπο πού αὐτός θά πολιτευθεῖ. Ἐπειδή μάλιστα οἱ τομεῖς αὐτοί εἶναι πολυάριθμοι καί οἱ διαθέσιμοι στήν ἀγορά σύμβουλοι λίγοι, ὑπάρχουν σχετικές ἑταιρεῖες ἐξέυρεσης ἢ ὑποκατάστασης συμβούλων πού παρέχουν ἀφειδῶς τίς ὑπηρεσίες τους σέ μικρότερης ἐμβέλειας πολιτικούς χώρους, στήν Τοπική Αὐτοδιοίκηση λόγου χάρη.

Οἱ ὑπηρεσίες αὐτές τῶν συμβούλων γίνονται πολιτική. Οἱ «μελέτες» γίνονται νόμοι, διατάγματα, κανονισμοί, σχέδια, ἔργα.... Ἡ Βουλή ἐπικυρώνει μέ βάση τό μαθηματικό μοντέλο τῶν συσχετισμῶν πού περιοδικά οἱ ἐκλογές καθορίζουν. Τό ἐπικυρώνει δέν σημαίνει σχεδιάζει, τροποποιεῖ, συσκέφτεται. Σέ σύγκριση μέ τό πρόσφατο ἀκόμα παρελθόν οἱ συνεδριάσεις καί οἱ λειτουργίες τῶν κοινοβουλίων τοῦ δυτικοῦ κόσμου, παρουσιάζουν ἐμφανέστατα σημάδια πνευματικῆς πτώχευσης, ὅπου οἱ κάθε εἶδους συζητήσεις συρρικνώνονται σέ ἄνευ οὐσίας ρητορείες ἢ, τό συνηθέστερο, σέ μικροπολιτική διαμάχη ὅπως οἱ σκηνοθετικές ἀνάγκες τῆς τηλεόρασης τό ἐπιτάσσουν. Γίνεται δηλαδή ἓνα «ρεάλιτυ σόου», πού ἐξυπηρετεῖ μόνο τήν ἐπαναδιανομή τῶν ψήφων στήν ἐπόμενη περιοδική ἀναμέτρηση. Στίς δευτερεύουσες ὑποθέσεις ἐξάλλου, ἐκεῖ ὅπου τό ἔργο «κάνει κοιλιά», δέν χρειάζεται κἀν ἡ παρουσία βουλευτῶν ὥστε ἡ Βουλή νά νομοθετήσει. Καθώς οἱ πολῖτες ὁμίζονται τό θέατρο, στρέφουν προοδευτικά τήν πλάτη σέ αὐτό τό θεσμικό σχῆμα—μή μετέχοντας στίς ἐκλογές λόγου χάρη, ἢ, ὡς πρὸς τοὺς νέους, μή θέλοντας νά ἀκούσουν «γιά πολιτικά»— πράγμα τό ὁποῖο καταγγέλλεται ἀπό τοὺς φορεῖς τῆς ἐξουσίας ὡς «κρίση τῶν θεσμῶν», ἐννοώντας κρίση τοῦ λαοῦ φυσικά καί ὄχι τῶν μηχανισμῶν στοὺς ὁποίους οἱ ἴδιοι ἠγοῦνται.

Τά χαρακτηριστικά, οἱ «ἀξίες» ἂν προτιμᾶτε, τῶν διαχειριστῶν τοῦ καπιταλισμοῦ υἱοθετοῦνται ὡς χαρακτηριστικά τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Οἱ πολῖτες ὑπάρχουν μόνο ὅταν «καταναλώνουν», ὅταν προσαρμῶνται στά τεχνικά πρότυπα πού τοὺς ἐπιβάλλουν καί τά στενά ὄρια αὐτονομίας πού τά τελευταῖα ἐπιτάσσουν. Σέ ἐνάντια περίπτωση δέν ὑπάρχουν. Σκηνοθετικά τό εἶδαμε αὐτό τό σχῆμα στήν πρόσφατη σύνοδο τῶν Εὐ-

ρωπαϊῶν ἠγετῶν στή Χαλκιδική. Οἱ ἐν λόγῳ ἠγέτες συναποφάσιζαν στό Πόρτο Καρρᾶς πράγματα πού οἱ σύμβουλοι τους μέν ἔκριναν σκόπιμα, πού βρίσκονταν ὁμως συνήθως σέ καθολικά ἀντίπαλη θέση ἀπό τίς διαθέσεις τῶν λαῶν τους— ἡ προσέγγιση μέ τίς ΗΠΑ στό σταυροφορικό ἐπίπεδο, γιά παράδειγμα. Ταυτόχρονα, ἡ ἀντίθεση σέ αὐτά πού γίνονταν ἐντὸς τοῦ πολιορκημένου χώρου, συρρικνωνόταν σέ μικρῆς ἐκτασης μέν, σκηνοθετικά ἐντυπωσιακά δέ (φωτιές, λεηλασίες, καπνοί, κάτι σάν ἀμερικάνικη ταινία δράσης) ἐπεισόδια, στά ὁποῖα πρωταγωνιστοῦσαν οἱ γνωστοί χώροι παραπολιτικῆς ἀληθείας. Οἱ πολλοί, οἱ δεκάδες χιλιάδες διαδηλωτές στίς φευγαλέες παρουσιάσεις τοὺς καταδείχθηκαν ὡς κομπάρσοι τῶν ἀναταραχῶν ἐνῶ οἱ ἀκόμα πιό πολλοί, οἱ κάτοικοι τῆς Θεσσαλονίκης, παρουσιάστηκαν ὡς ἀφαίρεση καί ἀπουσία, ὡς αὐτοακυρωμένοι κάτω ἀπό τό βάρος τῶν τρομερῶν ἀπειλῶν τίς ὁποῖες οἱ ἴδιοι οἱ σκηνοθέτες εἶχαν ἐπιμελῶς, γιά μέρες πολλές, καλλιεργήσει. Μέ λίγα λόγια δύο καί μόνο κόσμοι παρουσιάζονταν στά πλάνα τοῦ ἔργου. Ἐκεῖνος τῆς διτρίνας πού ἐπιβεβαίωνε καί ἀξιοποιούσε τίς ἀναλύσεις τῶν ειδικῶν συμβούλων σέ βάρος τῆς θέλησης τῶν λαῶν ἀλλά ὑπέρ τῆς—ἀτλαντικῆς—εὐταξίας τοῦ κόσμου καί ὁ ἄλλος στοὺς ἀντίποδες, ὁ κόσμος τῶν δαιμόνων πού φαίνονταν νά τό ἔσκασαν ἀπό κάποια δαντική κόλαση καί πού ἔτσι, χωρίς λόγο καί σκοπό, διασκεδάζουν καταστρέφοντας ὅ,τι βρουν μπροστά τους. Ἐσεῖς τί θά διαλέγατε;

Ἐπὶ αὐτῶν καί κάτι ἄλλο. Ἡ συνάντηση τῶν μεγάλων ἑταιρειῶν τοῦ καπιταλισμοῦ μέ τήν πολιτική γίνεται στενὴ καί ἀπόλυτη μέσα ἀπό τόν θεσμὸ αὐτῶν τῶν συμβούλων πού συχνά ἑταιρεῖες καί πολιτικοὶ μοιράζονται ἢ ἀπό κοινῶν χρησιμοποιοῦν. Μεγαλομέτοχοι, πολιτικοὶ καί «μάνατζερς» γίνονται ἓνα ἀξεδιάλυτο πλέγμα στηριγμένο πάνω σέ κονδυλία, ἐταιρικές στρατηγικές καί ἐρήμην τῶν πολιτῶν πολιτικές. Ἡ διαφθορά, γιά τήν ὁποία πολὺς λόγος γίνεται, εἶναι αὐτονόητη συνέπεια τοῦ προβλήματος, χρησιμεύει ὁμως ὡς τακτοποίηση ἐσωτερικῶν διαφορῶν παρὰ ὡς βάση μιᾶς γενικῆς ἀνατροπῆς τῆς κατάστασης. Δέν εἶναι αὐτό πού ἀπασχολεῖ ὅσους ἀναθυμοῦνται τό περιεχόμενο τῆς δημοκρατίας. Γιά τήν οὐσία, τήν κατάλυση δηλαδή τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων καί τῆς πραγματικῆς συμμετοχῆς τῶν πολιτῶν στά κοινά, γιά τή διάσωση τῶν θεσμῶν πού τά ἐθνικά κράτη δημιούργησαν σέ ὄφελος τῶν πολιτῶν τους, οὐδεὶς λόγος γίνεται. «Παλαιὰ καί ξεχασμένα ὅλα αὐτά». Γιά τό λόγο αὐτό ἐξάλλου κανεὶς ὁργανισμὸς, καμία κυβέρνηση, κανένα ἴδρυμα δημόσιο ἢ ἰδιωτικό δέν θά χρηματοδοτήσει ἔρευνα μέ ἀντικείμενο τά «πολιτικά δικαιώματα». Ἀντίθετα ὅλοι οἱ προαναφερόμενοι φορεῖς σπεύδουν νά συμβάλουν στήν ἀναζήτηση τῶν «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων». Τά τελευταῖα, ἐρήμην τῆς πολιτικῆς, ἀποκομμένα ἀπὸ τά πολιτικά δικαιώματα, μποροῦν εὐκολὰ νά μεθερμηνευθοῦν ὡς τό δικαίωμα τῶν ἀνθρώπων νά καταναλώνουν ἐλεύθερα σέ μία ἐλεύθερη ἀγορά.

ΚΛΙΜΑ: ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΜΕΙΖΟΝΑ ΑΛΛΑΓΗ;

του Έντουαρ Μπάρ

μετάφραση: Βασίλης Ζουναλής

ΓΙΑ ΝΑ ΚΑΤΑΛΑΒΟΥΜΕ τήν εξέλιξη του κλίματος είναι αναγκαίο νά εξετάσουμε τό κλιματικό σύστημα στην ολόκληρότητά του. Αυτό τό σύστημα περιλαμβάνει, πολύ διαφορετικά τμήματα όπως ή ατμόσφαιρα, ή υδρόσφαιρα, κυρίως οι ωκεανοί, ή κρυόσφαιρα, ιδιαίτερα τά πολικά παγετωνικά καλύμματα, ή βιόσφαιρα καί τέλος ή λιθόσφαιρα. Αυτά τά διαφορετικά τμήματα ανταλλάσσουν μεταξύ τους ύλη καί κυρίως ενέργεια. Ο ήλιος καί ή φωτεινή ροή του είναι ένας κινητήρας πού θέτει σέ κίνηση τά ρευστά περιβλήματα, όπως ή ατμόσφαιρα καί οι ωκεανοί.

Οι απότομες καί αδιάκοπες μεταπτώσεις τής κατώτερης ατμόσφαιρας είναι τό αντικείμενο μελέτης του μετεωρολόγου. Πάντως, αυτές οι μεταπτώσεις δέν πρέπει νά μάς φέρουν στό σημείο νά ξεχάσουμε πώς τό γήινο κλίμα έχει πετύχει μία δυναμική ισορροπία προσδιορισμένη από τήν ήλιακή ακτινοβολία καί τήν περιεκτικότητα σέ αέρια σχετιζόμενα μέ τό φαινόμενο του θερμοκηπίου. [...]

Περίπου 30% τής ήλιακής ακτινοβολίας αντανακλάται άμεσα προς τό διάστημα από τά σύννεφα, τά αερολύματα, τήν ατμόσφαιρα καί τήν επιφάνεια τής γης. Τό υπόλοιπο 70% απορροφάται είτε από τήν ατμόσφαιρα είτε από τήν επιφάνεια τής γης καί συνεπώς μετατρέπεται σέ θερμότητα. Η επιφάνεια τής γης, όντας σαφώς πιο ψυχρή από εκείνη του ήλιου, επανεκπέμπει μία υπέρυθη ακτινοβολία. Αυτή θά ακολουθήσει μία περίπλοκη διαδρομή διαμέσου τής ατμόσφαιρας: κάμποσες από τίς χημικές ενώσεις τής, όπως

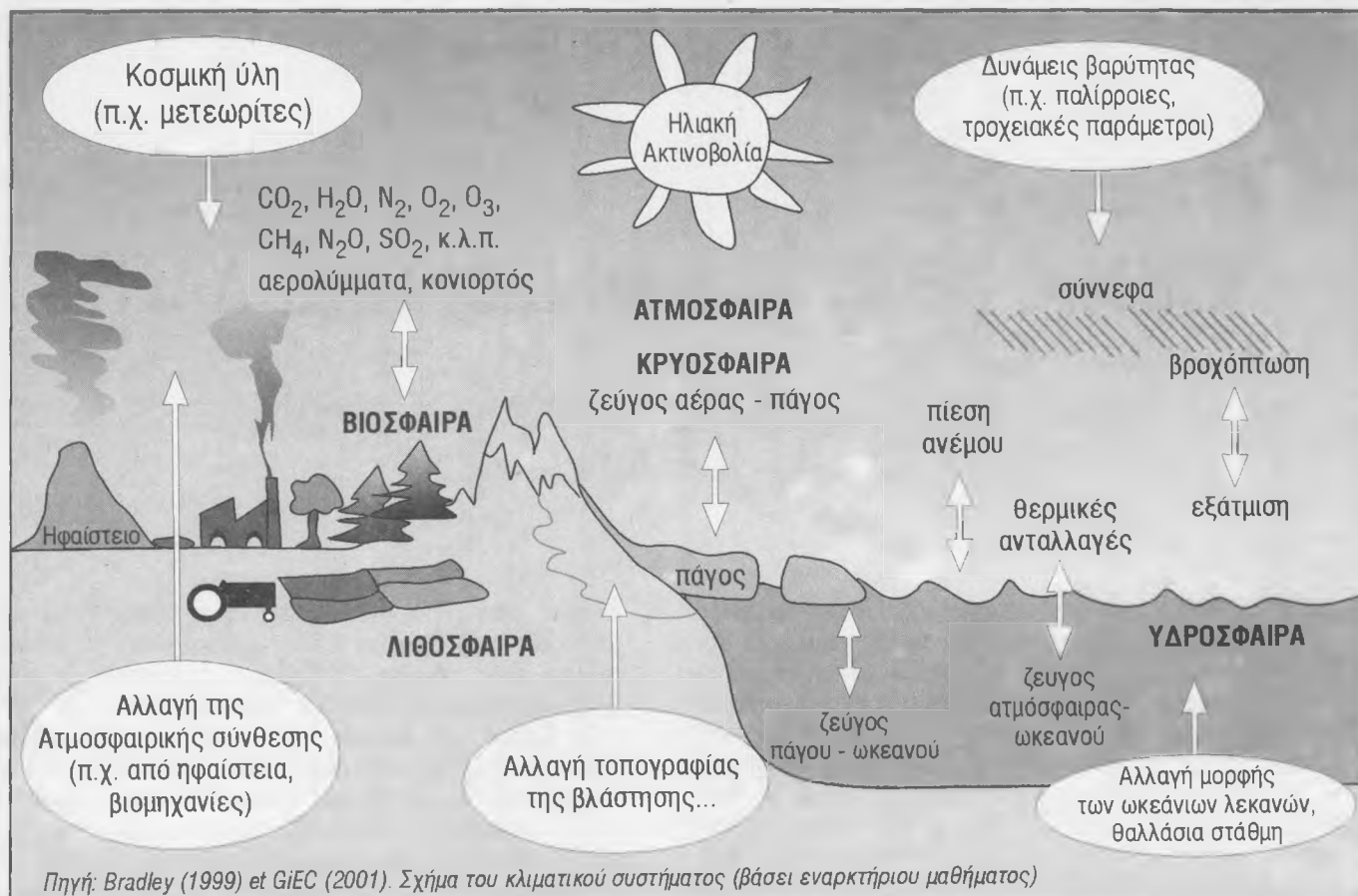
δήποτε διαφανείς στις όρατές ακτινοβολίες, απορροφούν τίς υπέρυθρες, οι όποιες επιστρέφουν μέ επανεκπομπή προς τή γήινη επιφάνεια. Πρόκειται γι' αυτό πού ονομάζεται «φαινόμενο θερμοκηπίου». [...]

Η έννοια «φαινόμενο θερμοκηπίου» πρωτοεμφανίσθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα. Στά 1824, ο Γάλλος φυσικός Ζοζέφ Φουριέ (Joseph Fourier) δημοσίευσε τό *Ramarcques générales sur les temperatures du globe terrestre et des espaces phanétaires* (Γενικές παρατηρήσεις για τίς θερμοκρασίες τής γήινης σφαίρας καί των πλανητικών διαστημάτων). Εκεί εκθέτει μία πρωταρχική ιδέα: τό ατμοσφαιρικό περιβλημα τής υδρογείου συμπεριφέρεται όπως ή τζαμαρία ενός θερμοκηπίου. Αυτή ή αναλογία του υποβλήθηκε από τίς εργασίες του Οράτιου Μπενεντίκ ντέ Σωσύρ (Horace Bénédict de Saussure) στό τέλος του 18ου αιώνα. Ο Έλβετός φυσιοδίφης είχε κατασκευάσει μία διάταξη από πέντε γυάλινα κουτιά εγχρωτισμένα τό ένα μέσα στό άλλο, εξοπλισμένα μέ θερμομέτρα, για νά δείξει πώς όσο προχωρούμε προς τό κέντρο τόσο αυξάνει ή θερμοκρασία.

Βάσει αυτού του πειράματος ο Φουριέ γράφει: «Έτσι αυξάνει ή θερμοκρασία μέ τή διαμεσολάβηση τής ατμόσφαιρας, επειδή ή θερμότητα βρίσκει λιγότερα εμπόδια νά διαπεράσει τόν αέρα, όντας στην κατάσταση του φωτός, απ' όσα βρίσκει όταν τόν ξαναδιαπερνά αφού έχει μετατραπεί σέ σκοτεινή θερμότητα». Μερικά χρόνια αργότερα, ο Γάλλος φυσιοδίφης Κλώντ Ρουϊγιέ (Claude Pouillet) καί στη συνέχεια ο Ίρλανδός Τζών Τύνταλ (John Tyndall) θά αποδώσουν τό φαινόμενο του θερμοκηπίου στους υδρατμούς καί στό διοξείδιο του άνθρακα.

Η εικόνα του φαινομένου του θερμοκηπίου, αν καί βολικό, δέν είναι ακριβής. Στο θερμοκήπιο, ο ζεστός αέρας παραμένει ουσιαστικά εγκλωβισμένος από τό γυάλινο κέλυφος καθόσον εμποδίζεται ή θερμική μετα-

* Έντουαρ Μπάρ (Edouard Bard). Ειδικός στην παλιολιματολογία καί στη γεωχρονολογία. Καθηγητής του Collège de France (Εξέλιξη του κλίματος καί του ωκεανού). Αυτό τό κείμενο είναι απόσπασμα του έναρκτηριού μαθήματος πού δόθηκε στις 7 Νοεμβρίου 2002.

φορά: ο ζεστός αέρας δεν μπορεί να διαφύγει προς τα έξω. Στην ατμόσφαιρα, όμως, τα ρεύματα ζεστού και κρύου αέρα κυκλοφορούν ανεμπόδιστα. Η θερμότητα συσσωρεύεται στην επιφάνεια της γης έπειδή ορισμένα από τα συστατικά στοιχεία της ατμόσφαιρας απορροφούν την υπέρυθη ακτινοβολία.

Άλλωστε, η περίπτωση της γης δεν είναι μοναδική. Φαινόμενο θερμοκηπίου υπάρχει, παραδείγματος χάριν, στην Αφροδίτη και στον Άρη που διαθέτουν και οι δύο μία ατμόσφαιρα αδιαφανή για την υπέρυθη ακτινοβολία. [...]

Σήμερα, το γήινο φαινόμενο θερμοκηπίου προκαλεί πολλές ανησυχίες έπειδή οι ανθρώπινες δραστηριότητες διατάραξαν αισθητά την ατμοσφαιρική ισορροπία. [...]

Πρώτος ο Σουηδός χημικός Σβάντε Άρένιους (Svan-te Arrhenius) προανήγγειλε το 1896 μία αύξηση της μέσης θερμοκρασίας της γης ως συνέπεια της βιομηχανικής χρήσης ορυκτών καυσίμων. Έβλεπε, επίσης, εδώ το μέσο μετριασμού της δριμύτητας του σκανδιναβικού κλίματος!

Οι φιλόξενοι συνθήκες που γνωρίζουμε στη γη εξαρτώνται από έναν τυχαίο συνδυασμό ανάμεσα στην απόσταση από τον ήλιο και στη χημική σύσταση της ατμόσφαιρας, παράμετροι που καθορίζουν τη φυσική

κατάσταση του νερού στον πλανήτη μας. Αν η ροή της ηλιακής ακτινοβολίας ήταν πράγματι πολύ πιο σημαντική απ' ό,τι είναι, το νερό των ωκεανών θα εξατμιζόταν γρήγορα, πράγμα που θα προκαλούσε ένα τεράστιο φαινόμενο θερμοκηπίου. Ένας δίαιος αναβρασμός θα προέκυπτε, μάλιστα, αν η θερμοκρασία ξεπερνούσε εκείνη του κρίσιμου σημείου για το νερό, πάνω από την οποία δεν μπορεί πια να είναι σε υγρή μορφή.

Αντιθέτως, αν ο ήλιος εξασθενούσε για αρκετό διάστημα ώστε να παγώσουν οι ωκεανοί και το χιόνι να καλύψει τις ηπείρους, η επιφάνεια της γης θα αντανακλούσε το μεγαλύτερο μέρος της ηλιακής ακτινοβολίας. Επιπλέον, το φαινόμενο του θερμοκηπίου εξαιτίας των υδρατμών θα μειώνονταν σημαντικά. Αυτές οι συνθήκες θα έτειναν να εγκαταστήσουν ένα εξαιρετικά ψυχρό και σταθερό κλίμα, τουλάχιστον όσο δεν έρχονταν τα ηφαίστεια, αργά αλλά σίγουρα, να αυξήσουν τη συγκέντρωση διοξειδίου του άνθρακα στην ατμόσφαιρα. Ευτυχώς, η καταστροφή από υψηλές θερμοκρασίες δεν συνέβη ποτέ, μιά και σίγουρα δεν θα είμαστε εκεί για να το κουβεντιάσουμε. Πάντως, η κατάσταση της παγωμένης γης φαίνεται πως συνέβη κατά τη διάρκεια ορισμένων πολύ μακρινών περιόδων, μεταξύ 3 και 600 εκατομμυρίων ετών.

Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ περασμένου αἰῶνα ἡ τάση εἶναι, σαφῶς, πρὸς τὴν συνολικὴ ἀναθέρμανση. Μετὰ ἀπὸ χρόνια ἀμφιβολιῶν καὶ διαφωνιῶν, σήμερα φαίνεται πὼς ὁ βασικὸς λόγος αὐτῆς τῆς αὔξεσης, περίπου 1°C ἀνὰ αἰῶνα, μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἐνίσχυση τοῦ φαινομένου τοῦ θερμοκηπίου πού προκαλεῖται ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες δραστηριότητες.

Μιὰ ἄμεση συνέπεια τῆς τωρινῆς συνολικῆς ἀναθέρμανσης εἶναι ἡ διαστολὴ τῶν ἐπιφανειακῶν στρωμάτων τῶν ὠκεανῶν. Οἱ πιὸ πρόσφατες ἐκτιμήσεις ὑποδεικνύουν ἕναν τωρινὸ ρυθμὸ ἀνόδου τῆς στάθμης τῆς θάλασσας τῆς τάξης τῶν 25 ἑκατοστῶν ἀνὰ αἰῶνα. Αὐτὲς οἱ διακυμάνσεις κατέστη δυνατὸν νὰ κατοπτευθοῦν, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελευταίας δεκαετίας μὲ δορυφορικὴ ὑψομετρία. [...]

Τὸ ἀνθρώπινο γένος βρέθηκε πάντοτε ἀντιμέτωπο μὲ μείζονες κλιματικές ἀλλαγές. Εἶναι ἀκριβῶς, μᾶλλον, ἡ προσαρμοστικότητά του σὲ ὅλα τὰ κλίματα πού τὸ διακρίνει. Μία θαυμάσια εἰκόνα δόθηκε ἀπὸ τὸ σπηλαίω Κοσκέ (Cosquer) πού ἀνακαλύφθηκε στὸ 1991 στοὺς βραχώδεις ὄρους τῆς Μασσαλίας. Ἡ εἴσοδος αὐτοῦ τοῦ σπηλαίου ἔρρισκεται σήμερα 37 μέτρα κάτω ἀπὸ τὴν τωρινὴ στάθμη τῆς Μεσογείου, ἀλλὰ ὁ προϊστορικὸς ἄνθρωπος, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τελευταίων παγετῶν, μποροῦσε νὰ εἰσέλθει ἐκεῖ, ὅπως μαρτυροῦν οἱ παραστάσεις ἀλόγων καί, πιὸ σπάνιες, πιγκουίνων πού μᾶς ξαναθυμίζουν τὴν ἀκραία δριμύτητα τοῦ κλίματος ἐκεῖνης τῆς ἐποχῆς.

"Ὅσο ἐντυπωσιακὲς κι ἂν εἶναι, αὐτὲς οἱ παραστάσεις δὲν ἐπιτρέπουν νὰ ποσοτικοποιήσουμε πραγματικὰ τὶς κλιματικές ἀλλαγές. Οἱ εἰδικοί, λοιπόν, ἀναζητήσαν πηγές δεδομένων ἢ κλιματικὰ ἀρχεῖα, στὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ διαβάσουν τὶς διακυμάνσεις τῶν παραμέτρων ὅπως ἡ θερμοκρασία, ἡ στάθμη τῆς θάλασσας ἢ ἡ συχνότητα βροχοπτώσεων.

Αὐτὰ τὰ ἀρχεῖα εἶναι γεωλογικῆς φύσης μὲ τὴν πλατιά ἔννοια τοῦ ὄρου. Ἡ κλιματικὴ πληροφορία εἶναι καταγραμμένη ἐκεῖ μὲ πολλὲς φυσικοχημικὲς παραμέτρους ἢ ἀκόμη βιολογικὲς πού συνδέονται μὲ τὶς περιβαλλοντικὲς συνθήκες κατὰ τὴν ἐναπόθεση αὐτῶν τῶν ἀρχείων.

Γιὰ τὶς θαλάσσιες προσχώσεις, μποροῦμε νὰ κάνουμε ἕναν κατάλογο τῶν βασικῶν ἐργαλείων τοῦ παλαιολιθολογικοῦ βάσει ἰσοτοπικῶν ἀναλογιῶν, ὀρισμένων μορίων καί ἀτόμων διασκορπισμένων σὲ κατάσταση ἰχνους στοὺς προσχωιγενεῖς βράχους.

Μποροῦμε νὰ κάνουμε τὸ ἴδιο γιὰ τοὺς πάγους τῶν πύλων μὲ μιὰ εἰδικὴ μνεία γιὰ τὶς φυσσαλίδες ἀέρα πού ἐμπεριέχουν καί πού ἐπιτρέπουν νὰ ἀνατρέξουμε στὶς περιεκτικότητες ἀερίων πού συμβάλλουν στὸ φαινόμενο θερμοκηπίου.

"Ὅσον ἀφορᾷ στοὺς κοραλιογενεῖς ὑφάλους, αὐτοὶ προσφέρουν μιὰ προνομιακὴ πρόσβαση τὶς μεταβολές τῆς θαλάσσιας στάθμης. Αὐτοὶ οἱ κατάλογοι δὲν εἶναι, προφανῶς, ἐξαντλητικοί καί θὰ μπορούσαμε νὰ καταστρώσουμε λεπτομερῶς ἄλλους γιὰ τὰ ἀπολιθώματα

ξύλου, τὰ ἰζήματα τῶν λιμνῶν, τοὺς σταλαγμίτες καί ἀκόμη τὰ ἱστορικὰ πειστήρια τῶν πιὸ προσφάτων περιόδων. [...]

Στὴν κλίμακα τῶν τελευταίων ἑκατοντάδων χιλιῶν ἐτῶν, ἡ ἐξέλιξη τοῦ κλίματος χαρακτηρίζεται ἀπὸ κύκλους παγετῶν - μεσοπαγετῶν ἐποχῶν. Ἡ κύρια αἰτία εἶναι ἡ κυκλικότητα κατανομῆς τῆς ἡλιοφάνειας λόγω ἀλλαγῶν τῶν παραμέτρων τῆς γήινης τροχιάς. [...]

Ἡ τήξη τῶν ἡπειρωτικῶν παγετωνικῶν καλυμμάτων κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μεταβάσεων ἀπὸ παγετῶδες σὲ μεσοπαγετῶδες ἐποχές ἔχει προβλεφθεῖ ἀπὸ τὴν ἀστρονομικὴ θεωρία, ἀλλὰ ἡ ταχύτητα ἀνόδου τῆς θαλάσσιας στάθμης αὐξάνεται λόγω τῶν περιπλοκῶν ἀλληλεπιδράσεων μεταξύ ὠκεανῶν, ἀτμόσφαιρας καί παγετωνικῶν καλυμμάτων. Ἰδιαίτερα, ἡ τελευταία ὑποχώρηση τῶν παγετῶν, μεταξύ 20.000 καί 6.000 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὶς ἡμέρες μας, προκάλεσε μιὰ τρομερὴ ἀνοδο τῆς στάθμης τῶν θαλασσῶν κατὰ 120 μέτρα περίπου. Ἡ ἀκριβὴς χρονολογία αὐτῆς τῆς ταρῶδους ἐποχῆς ἔγινε δυνατὸ νὰ ἐκτιμηθεῖ χάρις σὲ γεωτρήσεις κοραλιογενῶν ὑφάλων καί σὲ ἀκριβεῖς γεωχρονολογικὲς μετρήσεις. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου, πολυάριθμες ἄλλες κλιματικὲς καί ὠκεανογραφικὲς παράμετροι ὑπέστησαν μεταβολές πρώτης τάξης: ἀναθέρμανση τῆς ὑδρογείου τῆς τάξης τῶν 5°C, αὔξηση κατὰ 40% τῶν περιεκτικότητων τῆς ἀτμόσφαιρας σὲ ἀέρια πού ἐπηρεάζουν τὸ φαινόμενο θερμοκηπίου (διοξείδιο τοῦ ἀνθρακὰ καί μεθάνιο), μείωση τῆς ταχύτητας τῶν ἀνέμων, ἀναδιοργάνωση τῆς ὠκεάνιας κυκλοφορίας...

"Ἐνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ ἀποτελέσματα εἶναι ἐπίσης ἡ ἀνακάλυψη ἀπότομων μεταβολῶν τῆς στάθμης τῆς θάλασσας πού ἀντιστοιχοῦν σὲ περιόδους παγετῶδους θρυμματισμοῦ. Παραδείγματος χάριν, ἕνα τέτοιο γεγονός ἔλαβε χώρα πρὶν ἀπὸ 14.000 χρόνια περίπου καί χαρακτηρίσθηκε ἀπὸ μιὰ γρήγορη ἀνύψωση τῆς στάθμης μὲ ρυθμὸ πάνω ἀπὸ ἕνα μέτρο ἀνὰ αἰῶνα.

Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας 1980, ὁ Γερμανὸς γεωλόγος Χάρτμουτ Χάινριχ (Hartmut Heinrich) ἀνακάλυψε πὼς οἱ περίοδοι παγετῶδους θρυμματισμῶν (ἢ γενικότερα διάθρωσης ἀπὸ παγετῶνες, σ.τ.μ.) ἦταν πολὺ συχνές ὅταν τὰ ἡπειρωτικὰ παγετωνικὰ καλύμματα εἶχαν χαμηλώσει τὴ στάθμη τῶν θαλασσῶν. Τὸ παγοκάλυμμα Λωραντίντ (Laurentide), τὸ ὁποῖο κάλυπτε τὸν Καναδά, κυριολεκτικὰ ροκάνιζε τὰ βράχια τοῦ βορειοαμερικανικοῦ βάρθρου του. [Σ.τ.μ. κατὰ τὶς παγετῶδες Ἐποχές τὰ Λαυρεντιανὰ Ὅρη (Κεμπέκ) ὑπέστησαν ἐντονη διάθρωση καί σήμερα εἶναι ἕνα πανεπίπεδο, μὲ μέσο ὑψόμετρο 900 καί μέγιστο 1.200 μέτρα]. Αὐτὰ τὰ λεπτοθρυμματισμένα ἀπορρίματα μεταφέρθηκαν, στὴ συνέχεια, ἀπὸ τὰ παγόβουνα πού τὰ διέσπειραν στὸν Βόρειο Ἀτλαντικὸ. Αὐτὰ τὰ ἀπορρίματα συγκεντρώθηκαν μέσα σὲ θαλάσσια ἰζήματα μὲ τὴ μορφή στρωμάτων, τὸ πάχος τῶν ὁποίων μειώνεται καθὼς ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὸν κόλπο Χάντσον (Hudson Bay).

Σ' αυτό τό επίπεδο, είναι απαραίτητο νά θυμηθοῦμε πώς οἱ διάφορες ὠκεάνιες λεκάνες ἀνταλλάσσουν μάζες νεροῦ στήν ἐπιφάνεια καί στό βάθος. Ὑπάρχει, ἰδιαίτερα, ἓνας γιγαντιαῖος βρόγχος ἀνταλλαγῆς, ἀποκαλούμενος συνολική θερμοαλατοῦχος¹ κυκλοφορία (circulation thermohaline globale), τοῦ ὁποῦ οἱ σχηματισμός τοῦ νεροῦ βάθους ἐντοπίζεται κυρίως στόν Βόρειο Ἀτλαντικό. Ὁ βαθμός κατάδυσης τῶν ἐπιφανειακῶν ὑδάτων εἶναι πολύ εὐαίσθητος στό τοπικό ὑδρολογικό ἰσοζύγιο καί ἰδιαίτερα στήν ἀραίωση τοῦ θαλάσσιου νεροῦ ἀπό τίς βροχές ἢ τήν τήξη τῶν παγόβουνων.

Ἡ ἐγχυσή τεράστιων ποσοτήτων ἠπειρωτικοῦ πάγου κατά τή διάρκεια τῶν γεγονότων τοῦ Χάινριχ μείωσε τήν πυκνότητα τοῦ θαλάσσιου νεροῦ, συγκρατώντας ἐτσι σημαντικά αὐτήν τήν θερμοαλατοῦχο κυκλοφορία. Ἡ ἄμεση συνέπεια αὐτῶν τῶν μεταβολῶν τῆς ὠκεάνιας κυκλοφορίας ἦταν ἡ γενικευμένη ψύξη τοῦ Βορείου Ἀτλαντικοῦ καί τῶν ὁμοίων ἠπείρων. Οἱ συχνοί θρυμματισμοί τῶν παγόβουνων συσχετίζονται καί μέ ἄλλες μεταβολές τοῦ ὑδρολογικοῦ κύκλου πού προκαλοῦν ἐξαιρετικά ἀπότομες κλιματικές διαταραχές μεγάλου εὗρους. Αὐτές οἱ μεταβολές ταυτοποιήθηκαν στή δεκαετία τοῦ 1980 ἀπό τόν Δανό παγετολόγο Willie Dansgaard καί τόν Ἑλβετό γεωχημικό Hans Oeschger. [...]

Ὁ ἥλιος μας εἶναι ὁ κινητήρας τῆς κλιματικῆς μηχανῆς, ἀλλά ἡ ἐνεργητική ροή του δέν εἶναι αὐστηρῶς σταθερή μέσα στό χρόνο. Χάρη στίς μετρήσεις πού πραγματοποιήσαν διαστημικά ἐργαστήρια, φαίνεται πώς ἡ λαμπρότητα τοῦ ἡλίου διακυμαίνεται βραχυπρόθεσμα καί πώς, παραδείγματος χάριν, ὁ 11ετής ἡλιακός κύκλος συνοδεύτηκε ἀπό μία μεταβολή τῆς ὀλικῆς λαμπρότητας 0,1% περίπου. [...]

Η ΠΡΟΒΛΕΨΗ ΤΟΥ ΚΛΙΜΑΤΟΣ τῶν προσεχῶν αἰώνων εἶναι σίγουρα ἓνα ἐξαιρετικά δυσχερές καθήκον διότι, πέραν τῶν ἐπιστημονικοτεχνικῶν ἀβεβαιοτήτων, εἶναι ἀπαραίτητο νά συνυπολογισθεῖ ἡ ἐξέλιξη τοῦ παγκόσμιου πληθυσμοῦ καί ἡ ἐνεργειακή κατανάλωσή του. Αὐτοί οἱ κοινωνικοί καί οἰκονομικοί παράγοντες δέν ὑπάγονται στό πεδίο τῆς κλιματολογίας καί περιπλέκουν σημαντικά τίς προβλέψεις. [...]

Χρησιμοποιώντας κάμποσα κλιματικά πρότυπα, προκύπτει ὅτι ἡ μέση θερμοκρασία θά αὐξηθεῖ ἀπό 1,5 ὡς 6°C μεταξύ 1990 καί 2100. Τό εὖρος αὐτῆς τῆς ἐκτίμησης δείχνει ὅτι πρέπει νά πραγματοποιηθοῦν πρόοδοι ὥστε νά προτυποποιоῦμε καλύτερα τίς ἀνθρωπογενεῖς ἐπιπτώσεις στό κλιματικό σύστημα. [...]

Σύμφωνα μέ τίς προτυποποιήσεις πού ἐξέτασε ἡ Διακυβερνητική Ὁμάδα Μελέτης τοῦ Κλίματος (Groupe Intergouvernemental d' Etude du Climat - GIEC), οἱ κλιματικές ἀλλαγές θά εἶναι πολύ διαφορετικές ἀνάλογα μέ τίς περιοχές καί ἡ ἀναθέμανση θά εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανῆς στίς ἠπείρους. Οἱ βροχοπτώσεις θά αὐξηθοῦν στά μέσα καί ὑψηλά γεωγραφικά

πλάτη τοῦ Βορείου ἡμισφαιρίου. Ἡ συνολική ἀναθέμανση θά ἐξαπλωθεῖ καί στά ἐπιφανειακά στρώματα τῶν ὠκεανῶν, μέ συνέπεια τή διαστολή τους. Ἡ ἀνύψωση τῆς μέσης στάθμης τῶν θαλασσῶν θά βρῖσκεται μεταξύ 10 καί 90 cm ἀπό σήμερα ὡς τό ἔτος 2100. [...]

Πρόσφατες μελέτες, ἀμερικανικές καί γαλλικές, ἔδειξαν πράγματι μία ἀκριβή ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στίς ἀναθερμάνσεις τῶν διαφόρων ὠκεανῶν καί τά ποσοστά τοπικῆς αὐξησης τῆς θαλάσσιας στάθμης πού παρατηρήθηκαν τά δέκα τελευταῖα χρόνια. [...]

Ἡ παραγωγή τῆς ἐκθεσης τῆς GIEC, κατ' ἐντολή τῶν διεθνῶν ὀργανισμῶν, ἦταν ἓνα τεράστιο ἔργο πού πραγματοποιήθηκε μετά ἀπό συναινετική συμφωνία πολυάριθμων εἰδικῶν ἐπιστημόνων.

Πάντως, δέν ἔλειψε ἡ κριτική γιά ὀρισμένες τεχνικές πλευρές. Γιά πολιτικούς λόγους, ἡ ἀμερικανική κυβέρνησις ζήτησε ἐπίσης ἀπό τήν ἀκαδημία ἐπιστημῶν τῆς νά παραγάγει μία ἐκθεση ἐκτίμησης τῆς κλιματικῆς ἀλλαγῆς καί, εἰδικότερα, τῆς ἀξιοπιστίας τῆς ἐκθεσης τῆς GIEC. Ὀρισμένοι πίστεψαν πώς εἶδαν ἐδῶ τήν ἐντολή γιά μία «ἀντιέκθεση» προορισμένη νά ἱκανοποιήσει τό ἀμερικανικό πετρελαϊκό λόμπι πού ἀγωνίζεται ἐναντίον κάθε περιορισμοῦ τῆς κατανάλωσης καυσίμων. Ἡ ἐπιστημονική ἐπιτροπή τῆς ἀκαδημίας ἐπιστημῶν ἀπαρτίσθηκε ἀπό μία δωδεκάδα πολύ ὀνομαστῶν ἀμερικανῶν μετεωρολόγων καί κλιματολόγων.

Σέ ἀντίθεση μ' αὐτό πού θά περίμεναν ὀρισμένοι, ἡ νέα ἐκθεση, δημοσιευμένη στό τέλος τοῦ 2001, ἐπιβεβαιώνει τήν ἀξιοπιστία τῆς τεράστιας ἐργασίας πού πραγματοποιήσε ἡ GIEC. Ἡ ἀμερικανική ἐπιτροπή στέκεται μόνον στό γεγονός ὅτι οἱ ἀβεβαιότητες πού συνδέονται μέ τίς διαφορετικές μελέτες καί προβλέψεις θά ὀφείλαν νά εἶναι καλύτερα «συγκροτημένες», ἰδιαίτερα γιά τό επίπεδο τοῦ μεγάλου κοινοῦ καί αὐτῶν πού παίρνουν τίς πολιτικές ἀποφάσεις. Πράγματι, ἡ ἐκθεση τῆς GIEC ὑπογράμμισε ἤδη τίς πολυάριθμες πηγές δυνατῶν λαθῶν καί τά πολυάριθμα κακοχωνεμένα, ἀκόμη, θέματα.

Τό πρόβλημα εἶναι πώς, περιμένοντας νά ἔχουμε περισσότερα τεκμήρια γιά τήν παγκόσμια ἀναθέμανση καί τήν ἀκρίβεια ἐπὶ τῶν προβλέψεων, θά εἴμαστε δεσμευμένοι μέ ἀνεπίστρεπτο τρόπο πρὸς μία μείζονα κλιματική ἀλλαγή στήν κλίμακα τῶν τελευταίων χιλιετιῶν.

1. Circulation thermohaline: κυκλοφορία θαλάσσιων μαζῶν ὡς ἀποτέλεσμα διακυμάνσεων τῆς θερμοκρασίας καί τῆς ἀλατότητας. Σέ πρόχειρη μετάφραση: θερμοαλατοῦχος κυκλοφορία. Πάντως, οἱ αἰτίες κίνησης τῶν θαλασσῶν μαζῶν δέν ἐξαντλοῦνται στίς διαφορές θερμοκρασίας καί ἀλατότητας (δύναμη Coriolis, ἀνεμοί καί λοιπά) [Σ.τ.Μ].

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΛΙΓΟΤΕΡΟ ΑΝΑΠΤΥΓΜΕΝΩΝ ΧΩΡΩΝ*

του Λόη Λαμπριανίδη

Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΕΙΝΑΙ μιά πολυεπίπεδη διαδικασία που δημιουργεί ανάπτυξη σέ ένα επίπεδο και καθυστέρηση σέ άλλο: παράγει νικητές και ήττημένους. Αναμφίβολα ο όρος παγκοσμιοποίηση είναι αρκετά άσπης είναι όμως δεδομένο ότι δέν σημαίνει πως όλα έχουν διευθετηθεί όριστικά και πως υπάρχει μιά ιεραρχία ή όποια δέν μπορεί νά αλλάξει. Η κρίσιμη διάσταση για μιά χώρα δέν είναι εάν θά επιλέξει νά ένταχθεί ή όχι στή διεθνή αγορά αλλά κάτω από ποιές συνθήκες θά ένταχθεί. Στή συνέχεια λοιπόν θά κάνω μερικές έπισημάνσεις:

1η Ο κόσμος μας χαρακτηρίζεται από μεγάλες ανισότητες μεταξύ των χωρών, που μάλιστα διευρύνονται

Έτσι, σήμερα ενώ χώρες όπως τό Λουξεμβούργο, ή Ιαπωνία, ή Νορβηγία και οι ΗΠΑ έχουν κατά κεφαλήν εισοδήματα πάνω από 35.000\$, υπάρχουν πάρα πολλές χώρες (όπως ή Αίθιοπία, ή Έρυθραία και ή Νιγηρία) που έχουν πολύ λιγότερο από 150\$/κεφαλή. Μάλιστα, διαχρονικά ή σχέση του κατά κεφαλήν εισοδήματος των φτωχών χωρών προς αυτό των πλουσίων χειροτέρευσε δραματικά (από 1:3 τό 1820 έφτασε τό 1:35 τό 1950 και τό 1:72 τό 1992). Αντίστοιχη πορεία είχε και ή σχέση του κατά κεφαλήν βιομηχανικού προϊόντος των αναπτυγμένων χωρών προς αυτό

των υπανάπτυκτων: 8:6 τό 1800 και έγινε 55:2 τό 1913 (UNDP 1999, *Human Development Report*.)

Άς μήν αναρωτιούνται λοιπόν υποκριτικά κάποιοι για τά αίτια των μεγάλων ρευμάτων μετανάστευσης προς τίς αναπτυγμένες χώρες και άς μήν έχουν ψευδαισθήσεις για τή δυνατότητα νά τά σταματήσουν μέ αστυνομικά μέσα (βλ. τίς πρόσφατες αποφάσεις τής Συνόδου Κορυφής τής Ε.Ε. στή Χαλκιδική).

2η Η άπελευθέρωση του διεθνούς έμπορίου έννοει κυρίως τίς χώρες που είναι ήδη αναπτυγμένες

Διαχρονικά μόνο κάποιες λίγες υπανάπτυκτες χώρες κατάφεραν νά αναπτυχθούν ενώ οι περισσότερες δέν τά κατάφεραν και μάλιστα όρισμένες υπαναχώρησαν σέ ακόμη μεγαλύτερη φτώχεια. Πως θά πρέπει λοιπόν νά προχωρήσουμε μέ δεδομένα αυτά τά προβλήματα; Ποιός θά πρέπει νά είναι ο ρόλος του διεθνούς έμπορίου; Η κυρίαρχη απάντηση που δίνεται μέχρι σήμερα είναι αυτό που αποκαλείται «συναίνεση τής Ουάσιγκτον», δηλαδή ότι ο πιο σίγουρος τρόπος για νά βοηθήσει κανείς τίς φτωχές χώρες είναι νά ανοίξει ακόμη περισσότερο τίς αγορές.

Προς αυτή λοιπόν τήν κατεύθυνση πιέζονται οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες από τίς αναπτυγμένες μέσω του Παγκόσμιου Όργανισμού Έμπορίου. Όμως, ή πλήρης άπελευθέρωση του διεθνούς έμπορίου σέ γενικές γραμμές ώφελει τίς αναπτυγμένες χώρες εις βάρος των υπανάπτυκτων.

Μέχρι σήμερα οι διάφορες χώρες άκολούθησαν δύο μοντέλα: τό πρώτο μοντέλο αυτό των χωρών όπως ή

* Εισήγηση στήν Ημέρα των Συνδικάτων μέ θέμα: «Παγκοσμιοποίηση και Κοινωνική Ένωση», Όργάνωση ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Συνεδριακό Κέντρο Βελλίδης 21/6/03

Ίαπωνία, ή Ν. Κορέα και ή Ταϊβάν χαρακτηρίζεται από πολύ επιλεκτικές πολιτικές άπελευθέρωσης του έμπορίου και όδήγησε στην ανάπτυξη τους. Τό δεύτερο μοντέλο, πού άκολουθήσαν χώρες όπως ή Χιλή (1974-79), τό Μεξικό (1985-1988) και ή Άργεντινή (1991), χαρακτηρίζεται από πολιτικές πλήρους άπελευθέρωσης του έμπορίου τους και όδήγησε όχι άλλά στην έξαφάνιση των πιο αδύναμων κλάδων τους άλλά και αυτών πού έν δυνάμει θά μπορούσαν νά γίνουν ισχυροί, συχνά μάλιστα μέ πολύ μεγάλο κοινωνικό κόστος.

Υποστηρίζουμε λοιπόν ότι ή άπελευθέρωση του διεθνούς έμπορίου δέν άποτελεί πανάκεια. Έάν στόχος είναι ή μείωση της φτώχειας και ή βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των υπανάπτυκτων χωρών τότε αυτή πρέπει νά μπει στό έπικεντρο της οικονομικής πολιτικής. *Η πιο κατάλληλη πολιτική είναι νά δει κανείς την άπελευθέρωση του διεθνούς έμπορίου επιλεκτικά, όταν οι έπιμέρους κλάδοι γίνονται άνταγωνιστικοί.*

Μάλιστα, οι άναπτυγμένες χώρες έπιχειρώντας νά δικαιολογήσουν την αύξηση των άνισοτήτων παρόλη τή συνεχή άπελευθέρωση του διεθνούς έμπορίου την άποδίδουν στην έλλειψη ικανοποιητικών θεσμών στις υπανάπτυκτες χώρες. Ξεχνούν όμως ότι οι σημερινές άναπτυγμένες χώρες όταν πρωτοαναπτύχθηκαν δέν είχαν τό επίπεδο άνάπτυξης των θεσμών πού έχουν σήμερα οι υπανάπτυκτες.

3η Οι άναπτυγμένες χώρες σήμερα προσπαθούν νά επιβάλουν στις υπανάπτυκτες την υιοθέτηση πολιτικών πού οι ίδιες στό παρελθόν, μέχρι νά γίνουν κυρίαρχες, άπέφευγαν

Η Βρετανία στηριζόταν έντονα στην προστασία του έμπορίου της και στις κρατικές ένισχύσεις στή διάρκεια της μακρής περιόδου προς την ανάπτυξη της. Μόνο μετά τό 1860 όταν είχε γίνει ήδη κυρίαρχη δύναμη, άρχισε νά υποστηρίζει τό έλεύθερο έμπόριο. Έκείνη την περίοδο οι ΗΠΑ ήταν ή πιο έντονα προστατευόμενη χώρα και παρέμεινε έτσι μέχρι τό τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η Όλλανδία χρησιμοποίησε μία σειρά από παρεμβατικές πολιτικές ώστε νά μπορέσει νά δημιουργήσει τόν έμπορικό της στόλο και νά εξασφαλίσει την έμπορική της κυριαρχία. Μόνο στά τέλη του 18ου αιώνα, όταν ήταν ήδη κυρίαρχος άνταγωνιστής, υιοθέτησε πολιτικές άπελευθέρωσης του διεθνούς έμπορίου. Παρόμοιες ιστορίες προστατευτισμού και κρατικών παρεμβάσεων μπορούν νά ειπωθούν και για τις περισσότερες άλλες χώρες πού σήμερα είναι άναπτυγμένες, όπως ή Γερμανία, ή Σουηδία, Ίαπωνία και ή Ν. Κορέα (Shaikh «Globalization and the Myth of Free Trade», Παν/μιο Μακεδονίας 29/5/03).

Μάλιστα, *άκόμη και σήμερα οι ισχυρές χώρες υποστηρίζουν τό έλεύθερο έμπόριο μόνο όταν είναι προς τό συμφέρον τους.* Για παράδειγμα, ή Ε.Ε. προστατεύει τή γεωργία-κτηνοτροφία της καθώς και τους βιομηχανικούς κλάδους έντάσεως εργασίας ενώ είναι υπέρ του έλεύθερου έμπορίου στους κλάδους της βιομηχανίας και των υπηρεσιών όπου είναι άνταγωνιστική.

4η Μετεγκατάσταση των έπιχειρήσεων έντάσεως εργασίας· παρόλα αυτά οι πολυεθνικές έπιχειρήσεις έξακολουθούν νά έπικεντρώνονται στις άναπτυγμένες χώρες

Πρόσφατα παρατηρείται μία γενικευμένη τάση μετεγκατάστασης της βιομηχανίας από τις άναπτυγμένες χώρες προς τις λιγότερο άναπτυγμένες πού βασίζεται στην διαφορά εργατικού κόστους άνάμεσα στις χώρες, διορθωμένη ως προς τή διαφορά στην παραγωγικότητα εργασίας άνάμεσα στις δύο χώρες.

Παρ' όλα αυτά πάνω από τό 75% των πολυεθνικών επενδύσεων, αντίθετα από την κυρίαρχη αντίληψη, όχι μόνο προέρχονται από άναπτυγμένες χώρες άλλά και πηγάζουν σε άναπτυγμένες χώρες. Τό 2001 τό άπόθεμα επενδυμένου κεφαλαίου σε πολυεθνικές έφτανε στις άναπτυγμένες χώρες τά 4.500\$/κεφαλή ενώ στις υπανάπτυκτες ήταν μόνο 440\$/κεφαλή. Έξάλλου, οι άναπτυγμένες χώρες είχαν πολυεθνικές στό έξωτερικό ύψους 6.000\$/κεφαλή ενώ από τις υπανάπτυκτες μόνο 170\$/κεφαλή.

Η ύπαρξη χαμηλών άμοιβών δέν άρκει ώστε μία χώρα νά προσελκύσει ξένες άμεσες επενδύσεις. Γιατί άλλα ζητήματα όπως ή φυσική και άυλη ύποδομή, ή σταθερότητα του κοινωνικο-πολιτικού συστήματος, τό άνθρώπινο κεφάλαιο κ.λπ. είναι πολύ πιο σημαντικοί παράγοντες.

5η Μετεγκατάσταση έλληνικών έπιχειρήσεων στις χώρες της Βαλκανικής και οι συνέπειές της για την έλληνική οικονομία

Τό θέμα αυτό ήρθε στό προσκήνιο πριν ένα μήνα περίπου, όταν ή εταιρεία Falco άνακοίνωσε ότι πρόκειται νά κλείσει τό εργοστάσιό της στην Άθήνα και νά άναπτύξει περαιτέρω την παραγωγή της στή Βουλγαρία και στην Άλβανία. "Όμως δέν άποτελεί κεραυνό έν αίθρια, είναι ένα καθημερινό σχεδόν φαινόμενο κυρίως στους κλάδους έντασης εργασίας (όπως τό έτοιμο ένδυμα) και κυρίως στή Β. Έλλάδα για μία τουλάχιστον δεκαετία. Μελετητές του φαινομένου είχαμε έπισημάνει τις πιθανές άρνητικές έπιπτώσεις του

ἀνοίγματος, ἤδη ἀπό τό 1996. Ἐτσι, κανένας καί σίγουρα ὄχι ἡ κυβέρνηση, δέν δικαιούται νά δηλώνει ὅτι αἰφνιδιάστηκε.

Τό κεντρικό ἐρώτημα λοιπόν εἶναι: τί ἔπρεπε νά εἶχε γίνει ἢ ἔστω τί πρέπει νά γίνει τώρα. Ἀναμφίβολα δέν ἀποτελεῖ λύση ἡ ἐπίκληση τῆς εὐσυνειδησίας τῆς ἐργοδοσίας γιά τούς «καημένους» τούς ἐργαζόμενους πού θά τούς πετάξει στό δρόμο, οὔτε βέβαια ἡ μάχη χαρακωμάτων. Βραχυπρόθεσμα, πρέπει νά λυθεῖ τό ζήτημα τῶν ἀπολυμένων, ὄχι βέβαια μόνο αὐτῶν πού ἔπασαν πάνω τους τά φῶτα τῆς δημοσιότητας ἀλλά ὄλων ὅσοι ἀπολύονται. Ὅμως, τό ζητούμενο εἶναι τό ἄλλα πρὸς τά μπρός, δηλαδή ἡ συνειδητή διεκδίκηση ἑνός καλύτερου ρόλου γιά τή χώρα μας στόν διεθνή καταμερισμό ἐργασίας.

Ἡ Ἑλλάδα ἀντιμετωπίζει ἐδῶ καί καιρό μιά «διπλή πίεση» μέ τήν ἐννοια ὅτι τά προϊόντα τῶν ἐλληνικῶν ἐπιχειρήσεων ἀφενός εἶναι συγκριτικά ἀκριβότερα ἀπό τά ἀντίστοιχα τῶν παραγωγῶν χαμηλοῦ κόστους (χωρίς πάντοτε νά εἶναι ποιοτικά καλύτερα) καί ἀφετέρου εἶναι ποιοτικά ὑποδεέστερα ἀπό τά ἀντίστοιχα προϊόντα τῶν ποιοτικότερων παραγωγῶν – χωρίς νά εἶναι ἀπαραίτητα πιό ἐλκυστικά στήν τιμή τους. Ἡ μετατόπιση ἀπό τόν ἀνταγωνισμό τιμῶν στόν ἀνταγωνισμό ποιότητας, ἀποτελεῖ μονόδρομο μιά πού ἡ Ἑλλάδα δέν μπορεῖ νά κερδίσει τή μάχη τοῦ φτηνοῦ προϊόντος, γιατί διαθέτει πλέον ἕνα βιοτικό καί κοινωνικοοικονομικό-πολιτικό ἐπίπεδο πού εὐτυχῶς δέν ἀναδεικνύει ὡς ἀνταγωνιστικό πλεονέκτημα τό χαμηλό κόστος ἐργασίας.

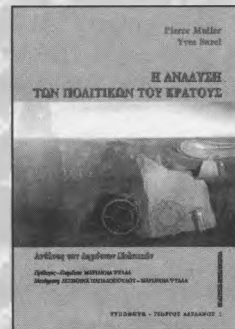
Ἀναμφίβολα, ἡ μετεγκατάσταση τῆς παραγωγῆς σέ ἄλλη χώρα βραχυπρόθεσμα ἔχει ἀρνητικά ἀποτελέσματα καί κυρίως ὀδηγεῖ σέ αὐξηση τῆς ἀνεργίας (δέν ἔχει ὅμως σημασία ἡ ἀπόλυτη αὐξήσῃ της ἀλλά ἡ διαφορική: τί θά συνέβαινε ἐάν δέν εἶχε γίνει ἡ ἐπένδυση ἐκεῖ). Μεσοπρόθεσμα καί μακροπρόθεσμα ὅμως μπορεῖ νά βοηθήσει στήν παραγωγική ἀναδιάρθρωση τῆς οἰκονομίας, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι ἡ μετεγκατάσταση τῶν ἐπιχειρήσεων στό Βαλκάνια θά εἰδωθεῖ κυρίως ὡς μιά διεύρυνση τοῦ χρονικοῦ ὀρίζοντα γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν βαθύτερων προβλημάτων πού κατατρύχουν τήν ἐλληνική οἰκονομία. Δηλαδή, γιά τήν ἱκανοποίηση τῆς ἀνάγκης γιά τεχνολογική καί ὀργανωτική ἀναδιάρθρωση τῶν ἐπιχειρήσεων, γιά τήν ἀνασύνθεση τοῦ προϊόντος τῆς μεταποίησης μέ μετακίνηση σέ πιό περίπλοκους τεχνολογικά κλάδους καί γιά τήν ἐπικέντρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος σέ δραστηριότητες πού ἀπαιτοῦν περισσότερο ἐξειδικευμένη ἐργασία.

Ἐάν συνειδητά λοιπόν στοχεύαμε στήν ἀναβάθμιση τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας στόν Διεθνή Καταμερισμό Ἐργασίας θά ἔπρεπε νά ὑπάρχουν πολιτικές γιά τή δόμηση πλεονεκτημάτων πρὸς αὐτήν τήν κατεύθυνση. Γιά παράδειγμα πολιτικές: γιά τή δημιουργία ὑποστηρικτικῶν δομῶν γνώσης (Κλαδικά Ἰνστιτοῦτα κ.λπ.), γιά τήν κατάρτιση τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ πού

ἀποτελεῖ τό «στοιχεῖο-κλειδί» γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιχειρήσεων, γιά τήν ἐνίσχυση τῆς συνεργασίας τῶν ἐπιχειρήσεων, καί γιά τή βελτίωση τῆς φυσικῆς ὑποδομῆς (δρόμοι, μεταφορές, δίκτυα κ.λπ.).

Ἄντ' αὐτῶν οἱ πολιτικές τοῦ κράτους γιά πολλά χρόνια στόχευαν ἀπλά στήν ἐνίσχυση τῶν μεμονωμένων ἐπιχειρήσεων γιά νά κάνουν τά ἴδια, ἐνῶ στή δεκαετία τοῦ '90 τό κράτος ἐπαναπαύτηκε μέ τή «λύση» πού προέκυψε ὡς ἀπό μηχανῆς θεός. Δηλαδή, ἀφενός τή μετεγκατάσταση τῶν ἐπιχειρήσεων στίς χώρες τῆς Βαλκανικῆς καί ἀφετέρου τό φτηνό ἐργατικό δυναμικό τῶν μεταναστῶν.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

ΕΚΔΟΤΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΓΙΩΡΓΟΥ & ΚΩΣΤΑ ΔΑΡΔΑΝΟΥ

Gutenberg • τυπωθήτω • Σπουδή

Διόδου 37, 10680 Αθήνα, τηλ. κέντρο: 2 10-3642003, fax: 2 10-3642030
www.dardanosnet.gr • e-mail: info@dardanosnet.gr

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΟ ΚΥΝΗΓΙ ΤΗΣ ΗΔΟΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΨΗΦΟΥ:

Οί φεμινίστριες στόν κομμουνιστικό λόγο του Μεσοπολέμου*

της Ἀγγέλικας Ψαρρά

Σημασίες μιᾶς αποκήρυξης

«ΠΡΟΣ ΘΕΟΥ, ΔΕΝ ΕΙΜΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΤΡΙΑ, ἀλλά...»: χρόνια τώρα, ἡ αποκήρυξη τοῦ φεμινισμοῦ ἐμφανίζεται σάν ἀναγκαῖος περίπου ὄρος γιά τήν ἀποδοχή τῶν γυναικῶν στόν δημόσιο χῶρο. Μέ αὐτή τή –συνήθως ἀπρόκλητη, ἐξοῦ καί προεισ-
γωγική– δήλωση, οἱ γυναῖκες σπεύδουν νά καθουχά-
σουν τούς ἄνδρες συνομιλητές τους, διαβεβαιώνοντάς
τους ὅτι δέν σκοπεύουν νά ὑπερβούν τή νοερή ἐκείνη
γραμμή πού διαχωρίζει τίς θεμιτές ἀπό τίς ἀθέμιτες
γυναικεῖες δραστηριότητες. Συμβολική ἢ διαβεβαίωση,
δέν συνελάγεται ὑποχρεωτικά τήν οὐσιαστική ἀπομά-
κρυνση τῶν γυναικῶν ἀπό θέσεις πού κάλλιστα θά μπο-
ροῦσαν νά χαρακτηριστοῦν φεμινιστικές· προϋποθέτει,
ὡστόσο, τήν ὑπαρξη μιᾶς ἄλλης κατηγορίας ὁμοφύλων
τους –πραγματικῆς ἢ πλασματικῆς, ἀδιάφορο– πού,
αὐτή, δέν νομιμοποιεῖται νά συμμετάσχει στό πολιτικό
παιχνίδι. Ἀποκηρύσσοντας μετά ὀδύνης τόν φεμινι-
σμό καί τίς παραφυάδες του, οἱ γυναῖκες ἐπιδιώκουν
στήν πραγματικότητα νά διασφαλίσουν τήν τόσο δύ-
σκολα ἀποκτημένη παρουσία τους στή δημόσια σφαί-
ρα: ἡ συνυπογραφή τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν στενοκέφα-
λων ὅσο καί ἐπιφοβῶν ἐκείνων ὁμοφύλων τους πού
ἐπιμένουν νά μὴ δηλώνουν ὑποταγή στήν (πατριαρχι-
κή) τάξη τῶν πραγμάτων ἀποτελεῖ κατά κάποιον τρό-
πο τό τίμημα γιά τήν ἐξαγορά τῆς δικῆς τους νομιμο-
φοσύνης.

Ἡ στάση αὐτή μοιάζει σημερινή, ἀλλά δέν εἶναι. Δί-
χως ἀμφιβολία, οἱ γυναῖκες πού σπεύδουν νά ἀποστα-
σιοποιηθοῦν ρητά ἀπό τό φεμινισμό ἀναφέρονται εὐ-
θέως στήν πιό πρόσφατη περίοδο ἀνθησης τῶν φεμι-
νιστικῶν κινήσεων καί τήν ἤδη πλούσια μυθολογία
της. Στό σημεῖο αὐτό, τό περιβόητο «κάψιμο τῶν σου-

τιέν» προσφέρει ἕνα καλό παράδειγμα: μιᾶ ἱστορικά
ἀνεπιβεβαίωτη πρακτική, κατασκευή τῶν δυτικῶν μέ-
σων ἐνημέρωσης, ἔχει ἀναχθεῖ σέ τελετουργία ταυτό-
σημη μέ τόν ριζοσπαστικό φεμινισμό τῆς δεκαετίας
τοῦ '70. Ἔτσι, ἡ ἀκριτῆ υιοθέτηση τῆς τρέχουσας
αὐτῆς πρόσληψης τῶν κινήσεων γιά τήν ἀπελευθέρω-
ση τῶν γυναικῶν, ἀκόμη καί μιᾶ σχεδόν «οὐδέτερη»
ὑπόμνησή της («πάει πιά ὁ καιρός πού οἱ φεμινίστριες
ἐκαιγαν τό σουτιέν τους»), συνιστοῦν στίς ἡμέρες μας
ἀσφαλές διαβατήριο γιά τήν εἴσοδο τῶν γυναικῶν σέ
χώρους πού παραμένουν ἀνδροκρατούμενοι.¹

Γιατί, ὡστόσο, τόση εὐκολία στήν παρανόηση τοῦ
φεμινισμοῦ; Καί γιατί ἡ σχεδόν ὁμόθυμη καταδίκη του;
Γιατί, ἐντέλει, αὐτή ἡ ἀβασάνιστη ἀποδοχή τοῦ κυ-
ρίαρχου στερεότυπου τῆς φεμινίστριας καί ἡ ἐκδηλη
ἀγωνία τῶν (ὑπόλοιπων) γυναικῶν γιά τήν ἄμεση ἀπο-
δοκιμασία του; Ἡ συνήθης προσέγγιση τοῦ ζητήματος,
αὐτή πού ἀντλεῖ τή νομιμότητα τῆς ἀπόρριψης τοῦ
σύγχρονου φεμινισμοῦ ἀπό τίς ὑποτιθέμενες ἀκρότητες
του, ἀπλῶς ταυτολογεῖ: γυναῖκες καί ἄνδρες κατακε-
ραυνῶνουν στήν πραγματικότητα τήν ἐκδοχή ἐκείνη
τοῦ φεμινισμοῦ πού σκαρφίστηκαν οἱ ἴδιες τους οἱ προ-
καταλήψεις. Ἄς μὴ μᾶς ξεγελά ἡ συγκαιρινή μας ὀρο-
λογία. Πίσω ἀπό αὐτήν κρύβεται ἕνας μηχανισμός πα-
μπάλαιος καί δοκιμασμένος. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ γελοιο-
γράφηση τῆς φεμινιστικῆς διαμαρτυρίας ὑπῆρξε ἀνεκα-
θεν ἕνα πανίσχυρο ὄπλο στά χέρια τῶν ἀντιπάλων της.
Κι ἂν ἀκόμη καί σήμερα πάμπολλες γυναῖκες νιώθουν
ὑποχρεωμένες νά κρατήσουν τίς ἀπαραίτητες ἀποστά-
σεις ἀσφαλείας ἀπό τό φεμινισμό, εἶναι γιατί, ἀσυναί-
σθητα, συνεχίζουν νά τρομοκρατοῦνται ἀπό τήν ἀπει-
λητική καρικατούρα πού ἐπισειοῦν κάθε φορὰ οἱ πο-

* Περιλαμβάνεται στὸν ὑπὸ ἐκδοσὴ συλλογικὸ τόμο
"Ὅταν οἱ γυναῖκες ἔχουν διαφορὲς-διενέξεις μεταξύ γυναι-
κῶν στήν Ἑλλάδα σήμερα", ἐπιμέλεια Χριστίνα Βλαχούτσι-
κου σέ συνεργασία μέ τὴ Laurie Kain Hart.

1. Γιά τήν κατασκευή τοῦ μύθου τοῦ «κάψιματος τῶν
σουτιέν», βλ. Ἰός, «ΜΜΕ καί τέλος τοῦ φεμινισμοῦ»,
Ἐλευθεροτυπία 21 Ἰουλίου 1995. Βλ. ἀκόμη τίς σχετικές
ἐπισημάνσεις τῆς Ρένας Λάμψα στό σχόλιό της «Δέν εἶμαι
φεμινίστρια, ἀλλά...», Ὁ Ἀγῶνας τῆς Γυναίκας 23 (Ἰού-
λιος-Σεπτέμβριος 1984), σ. 1-2.

λέμοι του για να τον εξουδετερώσουν. Πρόσφατα τό-
 αυτο ντά φέ των έσωρούχων, παλιότερα τό τσιγάρο,
 τά ανδρικά παντελόνια, ή ανάρμοστη επιθυμία της ψή-
 φου ή, ακόμη χειρότερα, μιās βουλευτικής έδρας: τίς
 γυναίκες πού τολμοούν να άμφοισθητήσουν τά ανδρικά
 κεκτημένα παραμόνευε άνέκαθεν ή παραμορφωτική
 εικόνα της άνταρσίας τους: τό είδωλό τους στον κα-
 θρέφτη είχε πάντοτε τά χαρακτηριστικά πού τούς
 προσέδιδε τό ανδρικό βλέμμα, ένα βλέμμα πού πιέζο-
 νταν να υιοθετήσουν και οι άλλες γυναίκες. Άνστηρά
 γυναικείο έξάρτημα ό καθρέφτης, υπήρξε από την
 έλληνική αρχαιότητα, όπως μās έδειξε πρόσφατα ή συ-
 ναρπαστική αφήγηση της Φ. Φροντιζί-Ντυκρού, τό συμ-
 πλωματικό μάτι πού παραχωρεί στη γυναίκα ό άν-
 δρας σέ άντιστάθμισμα για όσα της άρνεϊται στο πε-
 δίο της όρασης και της γνώσης, μεταλλικό ύποκατά-
 στατο του ματιού της πού της υπενθυμίζει διαρκώς
 την έγγενή της άναπηρία και της ύποδηλώνει ότι χω-
 ρίς αυτόν, τον άνδρα, δέν θά ήταν σέ θέση να κοιτα-
 χτεί κατάματα.

Τί ύποχρώνονται, ώστόσο, να δοούν οι φεμινίστριες
 στον καθρέφτη; Τό υπαινίχθηκα ήδη: ή κοινωνική ά-
 ντανάκλαση του είδώλου τους άκολουθεί πιστά την κλα-
 σική και σίγουρη συνταγή της γελοιογραφίας. Προορι-
 σμένη να βγάλει γέλιο, ή εικόνα αυτή άντλεί την ύπο-
 νομευτική της δύναμη από την παράδοση συνύπαρξη
 άκραιο άντιθετικών στοιχείων, σέ δόσεις πού να υπερ-
 βαίνουν κατά πολύ την κοινά άποδεκτή γυναικεία «κα-
 νονικότητα». Γυναίκες στα πρόθυρα του έξανδρισμού
 και, την ίδια στιγμή, θηλυκά με υπερτροφικά άναπτυγ-
 μένες τίς «γυναικείες» τους άδυναμίες (με πρώτες και
 καλύτερες την ύστερία και τή θεωρούμενη ταυτόσημη
 της έρωτική βουλμία), οι φεμινίστριες προκαλούν ένα
 σαρκασμό πού δέν χρειάζεται αιτιολόγηση. Η διαπό-
 μπευση τους δέν στηρίζεται σέ έπιχειρήματα, αλλά
 στην ύπόρρητη βεβαιότητα ότι με τή φεμινιστική τους
 στράτευση άπεμπολούν τή γυναικεία τους ταυτότητα,
 με άλλα λόγια προδίδουν τό φύλο τους. Η έσωτερί-
 κευση της καρικατούρας και ή ρητή προσπάθεια άπο-
 στασιοποίησης από αυτήν συνιστούν έτσι τή μία δυνα-
 τότητα πού διαθέτουν οι γυναίκες σάν βρεθοούν στους
 άξενους τόπους της ανδρικής παντοδυναμίας. Η άλλη
 είναι να άρνηθούν να κοιταχτούν στον μαγικό καθρέ-
 φτη πού τούς έπιστρέφει την εικόνα τους φιλοτεχνη-
 μένη από τό ανδρικό βλέμμα.²

ΣΥΝΟΨΙΣ: Η ΔΗΛΩΣΗ ΑΠΟΚΗΡΥΞΗΣ του φεμινισμού
 ως μέσο νομιμοποίησης της (πολιτικής, και όχι μόνο)
 παρουσίας των γυναικών στον δημόσιο χώρο έχει την
 παλαιότητα της ίδιας της γυναικείας διαμαρτυρίας.
 Μήν άντέχοντας να άντιπαλέψουν τον συστηματικό
 χλευασμό των άνδρων, πολλές γυναίκες υιοθετούν κα-
 τά καιρούς την ανδρική ματιά πάνω στους γυναικείους
 άγώνες και ασπάζονται άσυζητητί τή γελοιογραφική
 τους άναπαράσταση. Μέ τον τρόπο αυτόν προσφέρουν
 τή συμβολική έγγύηση ότι θά πορευτούν την πεπατη-

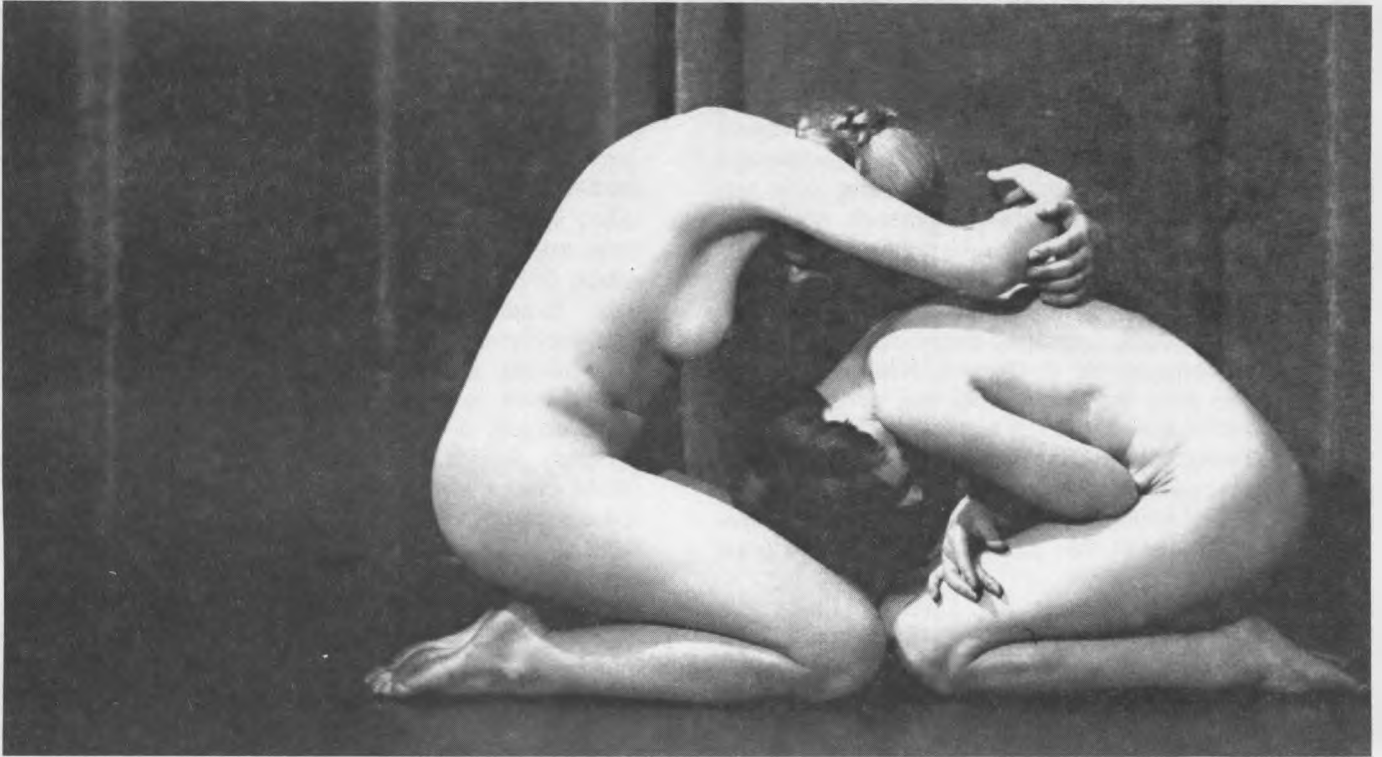
μένη της συμπλωματικής διαφορετικότητάς τους,
 αφήνοντας άνενόχλητους τούς άνδρες στα άπαγορευ-
 μένα σ' αυτές παιχνίδια τους. Κάθε έποχή, ώστόσο, φι-
 λοτεχνεί με τά δικά της ύλικά την καρικατούρα της φε-
 μινίστριας: Άπό τή χειραφετημένη «νεά γυναίκα» των
 άρχων του 20ου αίωνα, τό φαιδρό εκείνο ύβρίδιο πού
 άπαιτούσε άναιδώς να πίνει, να καπνίζει και να ψη-
 φίζει, έως τή σύγχρονη μίσανδρη μαινάδα πού ρίχνει
 στην πυρά τά πειστήρια της θηλυκότητά της, ή άπό-
 σταση δέν είναι μικρή. Είναι αλήθεια πως ό μηχανι-
 σμός διακωμώδησης της γυναικείας άμφοισθήτησης
 άποδεικνύεται έξαιρετικά άνθεκτικός στο χρόνο, τρο-
 φοδοτώντας συστηματικά την άντιπαλότητα μεταξύ
 «πειθηνίων» και «έξεγεργμένων» γυναικών. Την ίδια
 όμως στιγμή, οι έκδηλες διαφοροποιήσεις στη γελοιο-
 γραφική άνάγνωση του φεμινισμού κάθε περιόδου
 ύποδεικνύουν την εξέλιξη του φαινομένου στο χρόνο
 και άποτελούν άδιάψευστη μαρτυρία για την ιστορικό-
 τητά του.³ Κι αν, για να θυμηθούμε την όξυδερκή πα-
 ρατήρηση της Βιρτζίνια Γούλφ, ή ιστορία της άντίθε-
 σης των άνδρων στη χειραφέτηση των γυναικών είναι
 ίσως ακόμη πιο ένδιαφέροσα από την ιστορία της
 ίδιας της χειραφέτησής τους, τότε τό άγραφο ακόμη
 χρονικό της άντίθεσης μεταξύ των γυναικών πού διεκ-
 δίκησαν τό φεμινισμό και εκείνων πού τον άπαρνήθη-
 καν ένδέχεται να άποδειχθεί ακόμη πιο έρεθιστικό.

Φεμινίστριες, όποτε αστές

ΑΡΚΕΤΑ, ΟΜΩΣ, με τίς εισαγωγικές έπισημάνσεις. Στίς
 γραμμές πού ακολουθούν θα έπιχειρήσω να παρουσιά-
 σω μιá συγκεκριμένη στιγμή της άγνοημένης αυτής
 ιστορίας πού κατά τή γνώμη μου έμελλε να έπηρεάσει
 βαθιά τούς όρους με τούς όποιους οι γυναίκες στην
 Ελλάδα βίωσαν –και ως ένα σημείο συνεχίζουν να
 βιώνουν– τή δύσκολη σχέση τους με την πολιτική. Πρό-
 κείται για τή διαμάχη πού τον καιρό του Μεσοπολέ-

2. Φρανσουάξ Φροντιζί-Ντυκρού, Ζάν-Πιέρ Βερνάν, Στο
 μάτι του καθρέφτη, Όλκος, Άθήνα 2001, σ. 47-223 (κε-
 φάαιο «Τό μάτι και ό καθρέφτης»). Βλ. ακόμη: Φωτεινή
 Τσαλίκου, «Ό ανδρικός καθρέφτης», Τά Νέα 13
 Μαΐου 2001.

3. Για τίς εικόνες του φεμινισμού πού κατασκευάζουν
 κατά καιρούς οι πολέμοί του, βλ. ένδεικτικά: Christine
 Bard (έπιμ.), *Un siècle d'antiféminisme*, Fayard, Παρίσι
 1999· Elaine Showalter, *Sexual Anarchy. Gender and Culture
 at the Fin de Siècle*, Virago Press, Λονδίνο 1992· Sally
 Ledger, *The New Woman. Fiction and Feminism at the Fin
 de Siècle*, Manchester University Press, Μάντσεστερ και
 Νέα Υόρκη 1997. Για την ελληνική έκδοχή της γελοιο-
 γραφικής της γυναικείας άμφοισθήτησης την έποχή του λε-
 γόμενου πρώτου κύματος, βλ. Άγγέλικα Ψαρρά, «Τό μυ-
 θιστόρημα της χειραφέτησης ή ή “συνετή” ουτοπία της
 Καλλιρόης Παρρέν» στο Καλλιρόη Παρρέν, *Η Χειραφε-
 τημένη*, Έκάτη, Άθήνα 1999, σ. 407-486.

μου έφερε αντιμέτωπες τίς γυναίκες τής κομμουνιστικής άριστερας μέ τίς φεμινίστριες τής εποχής τους ώς άποτέλεσμα τής υιοθέτησης άπό τό ΚΚΕ τής έννοιας *άστικός φεμινισμός*, μιάς έννοιας πού ξεκίνησε ώς πολιτική κριτική γιά νά γλιστρήσει γρήγορα σέ μιά σκληρή ήθικολογική αίτίαση. "Όπως θά δοΰμε στή συνέχεια, οί κομμουνίστριες τής μεσοπολεμικής περιόδου, σέ άγαστή σύμπνοια μέ τούς άνδρες συντρόφους τους, δέν περιορίστηκαν στίς πρακτικές, δηλαδή πολιτικές, συνέπειες τής θεωρητικής προσέγγισης τού φεμινισμού ώς άστικού, έπομένως έκ προοιμίου άντεπαναστατικού, κινήματος. Φρόντισαν νά διανθίσουν τήν κριτική τους μέ στερεότυπες εικόνες τής (*άστής*) φεμινίστριας, οί όποϊες, σέ άπόλυτη συμφωνία μέ τίς κυρίαρχες τόν καιρό εκείνο γελοιογραφικές άναπαραστάσεις τών πρωταγωνιστριών τής γυναικείας εξέγερσης, στόχευαν νά καταφέρουν τό καιριο πλήγμα σέ μιά οΰτως ή άλλως ύποπτη γυναικεία πολιτική στράτευση. Άλλά ή στάση αυτή άπέναντι στίς όμόφυλές τους πού ιεράρχησαν διαφορετικά τίς πολιτικές τους προτεραιότητες θά παγίδευε, παραδόξως, και τίς ίδιες τίς κομμουνίστριες. Ό καθρέφτης πού πρότειναν στίς φεμινίστριες είχε τήν ιδιότητα νά άντανανκλά παραμορφωμένο τό είδωλο κάθε γυναίκας άρκετά παράτολμη ώστε νά γυρεύει νά παραδιάσει τό άπαγορευμένο άνδρικό άδατο τής πολιτικής – έπομένως και τό δικό τους πρόσωπο.

Νά πιάσω, ώστόσο, τό νήμα άπό τήν άρχή. Και νά άναφερθώ επί τροχάδην στήν έννοια πού, όπως ήδη σημείωσα, κρύβεται πίσω άπό τή σκληρή άπόρριψη

τού φεμινισμού άπό τούς κομμουνιστές και τίς κομμουνίστριες τού Μεσοπολέμου. Είναι άλήθεια πώς ό *άστικός φεμινισμός* υπήρξε μιά κατά πολύ παλαιότερη έννοια. Τήν επινόησαν τά σοσιαλιστικά και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα τήν εποχή τής Β΄ Διεθνούς τόν καιρό πού, ύστερα άπό άρκετές άμφιταλαντεύσεις ώς πρός τήν άμεση και πρακτική άντιμετώπιση τού λεγόμενου γυναικείου ζητήματος, κατέληξαν –όχι δίχως έσωτερικούς κλυδωνισμούς– νά άποκλείσουν τήν πιθανότητα οϊασοδήποτε συμπόρευσης μέ τίς δραστήριες γυναικείες όργανώσεις τής εποχής τους. Μολονότι, όμως, ή τυπική ρήξη μέ τόν *άστικό φεμινισμό* προετοιμάστηκε κατά τήν Πρώτη Συνδιάσκεψη τών Σοσιαλιστριών (Στουτγάρδη 1907) και επικυρώθηκε ρητά άπό τό Συνέδριο τής Διεθνούς πού τήν άκολούθησε, οί σχέσεις τών σοσιαλιστικών κομμάτων μέ τίς (*άστές*) φεμινίστριες παρέμειναν και τά έπόμενα χρόνια περισσότερο ταραγμένες και αντιφατικές άπό όσο υπαινισσόταν ή άκαμπτη άπόφαση τής Στουτγάρδης.⁴

4. «Στήν πάλη αυτή γιά τήν πλήρη ίσοτιμία τών γυναικών ώς πρός τό έκλογικό τους δικαίωμα», αναφέρεται στήν άπόφαση, «οί σοσιαλιστριες δέν πρέπει νά συμμαχοΰν μέ τίς φεμινίστριες τής άστικής τάξης πού διεκδικοΰν τό δικαίωμα τής ψήφου, αλλά μέ τά σοσιαλιστικά κόμματα πού παλεύουν γιά τήν ψήφο τών γυναικών». Βλ. πρόχειρα Renée Coté, *La Journée internationale des femmes, Les éditions du remue-ménage, Μόντρεαλ 1984, σ. 62* και Françoise Picq, «Le féminisme bourgeois»: une théorie éla-

Όπως και νά έχει, η Ελλάδα δεν θά γνώριζε συγκροτημένη αντίθεση σοσιαλισμοῦ-φεμινισμού πρὶν ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '20. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ δὲν παραγνωρίζει τὴ ποσοδικὴ ἐμφάνιση γυναικῶν στὶς ποικιλάνυμες σοσιαλιστικὲς ὁμάδες τῆς προηγούμενης περιόδου, τὶς πρώιμες ἀπόπειρες γυναικείας σωματειακῆς ὀργάνωσης καὶ τὶς προδρομικὲς σοσιαλιστικὲς κριτικὲς στὶς φεμινιστικὲς ἀναζητήσεις τῆς ἐποχῆς.⁵ Ἡ ἀπουσία, ὡστόσο, σοσιαλδημοκρατικῆς παράδοσης, ἡ εὐκαιριακὴ καὶ μόνο ἐνασχόληση τῶν πρώτων σοσιαλιστῶν μὲ τὴ γυναικεία ἀπελευθέρωση, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀτολμία τῶν γυναικείων ὀργανώσεων τῆς ἐποχῆς νὰ διεκδικήσουν ρητὰ τὸ δικαίωμα τῆς ψήφου πού ἔκριναν ἐξαρχῆς ἄκαιρο, μετέθεσαν τελικὰ τὴ σύγκρουση στὶς δύο μεσοπολεμικὲς δεκαετίες. Ἡ ἀντιπαράθεση τῶν σοσιαλιστῶν/κομμουνιστῶν πρὸς τὶς φεμινίστριες προϋπέθετε στὴν ἑλληνικὴ περίπτωση τὴν ἴδρυση τοῦ ΣΕΚΕ (1918) καὶ τοῦ Συνδέσμου γιὰ τὰ Δικαιώματα τῆς Γυναίκας (1920), τῶν δύο βασικῶν δηλαδή πόλων πού θά διατύπωναν τὶς δύο σημαντικότερες μεσοπολεμικὲς ἐκδοχὲς γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν γυναικῶν καί, ὡς ἐκ τούτου, καὶ γιὰ τὴ διαδικασία ἐνταξίς τους στὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ δημιουργία τοῦ ΣΕΚΕ (πού, περὶ τὸ νὰ σημειωθεῖ, μετονομάστηκε σὲ ΚΚΕ τὸ 1924) σηματοδοτεῖ τὴν πρώτη συστηματικὴ ἀπόπειρα στρατολόγησής τῶν γυναικῶν σὲ ἕναν κομματικὸ σχηματισμὸ, γεγονός μὲ τεράστια σημασία, ἀκόμη καὶ ἂν ἐκτιμηθεῖ ὡς μιά κατὰ κύριο λόγο συμβολικὴ «μαθητεία» τῶν γυναικῶν στὴν πολιτικὴ.⁶

Οἱ ἀντιλήψεις τοῦ ΣΕΚΕ/ΚΚΕ γιὰ τὶς γυναῖκες καὶ τὴ χειραφέτησή τους, ὅποτε καὶ γιὰ τὸ εἶδος τῆς συμμετοχῆς τους στὰ κοινά, συγκροτήθηκαν πράγματι σὲ συνεκτικὴ θεωρία σὲ ἕνα διαρκῆ –ρητὸ ἢ ἄρρητο– «διάλογο» μὲ τὴ φεμινιστικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ζητήματος

borée par les femmes socialistes avant la guerre de 14», στὸν συλλογικὸ τόμο *Stratégies des femmes*, Tierce, Παρίσι 1984, σ. 405.

5. Βλ., ἀπολύτως ἐνδεικτικὰ, τὴν ἀντίθεση τῆς σοσιαλιστρίας Ἐλένης Ἀποστολίδου στὶς πρωτοβουλίες τῆς Καλλιγρόης Παρρέν (1893) στὸ Παναγιώτης Νοῦτσος, *Ἡ σοσιαλιστικὴ σκέψη στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 1875 ὡς τὸ 1974*, τόμος Α' (1875-1907), Ἐκδόσεις «Γνώση», Ἀθήνα 1990, σ. 251-252. Βλ. ἐπίσης: Ἀρσινόη Ταμπακοπούλου, «Τὰ κοινωνικὰ μας ζητήματα», *Ἑλλάς ΣΤ/476* (15 Σεπτεμβρίου 1913).

6. Τὴν ἔννοια «συμβολικὴ μαθητεία» χρησιμοποιεῖ ἡ Christine Foré, *La démocratie sans les femmes. Essai sur le libéralisme en France*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1985, σ. 13. Εἶναι προφανές ὅτι στρατολόγησι τῶν γυναικῶν στὶς γραμμὲς τους ἐπιχείρησαν τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ ἄλλες σοσιαλιστικὲς καὶ ἀντιπολιτευόμενες κομμουνιστικὲς ὁμάδες. Στὸ παρὸν κείμενο, ὡστόσο, θά περιοριστῶ στὸ ΚΚΕ, τὸ ὁποῖο ὑπῆρξε ἡ σημαντικότερη πολιτικὴ δύναμη πού ἐνέταξε γυναῖκες στὶς γραμμὲς τῆς καὶ ἀσχολήθηκε ἀρκετὰ διεξοδικὰ μαζί τους, ἀποτελώντας στὸ θέμα αὐτὸ πρότυπο γιὰ ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ὁμάδες τῶν «διαφωνούντων» κομμουνιστῶν.

πού εκφράστηκε την ίδια ακριβώς περίοδο από τό Σύνδεσμο για τὰ Δικαιώματα τῆς Γυναίκας (στό ἐξῆς: Σύνδεσμος), τῆ ριζοσπαστική μερίδα τοῦ μεσοπολεμικοῦ φεμινισμοῦ. Ἐξηγοῦμαι: Τό προτεινόμενο ἀπό τό ΚΚΕ «ἐνιαῖον μέτωπον ἀνδρῶν καί γυναικῶν», ἡ ταξική δηλαδή ἀλληλεγγύη, ὑπῆρξε κατά κάποιον τρόπο ἡ ἀπάντηση τῶν κομμουνιστῶν στήν «ἐνιαίαν γυναικείαν πολιτικήν», τήν ἀλληλεγγύη δηλαδή τοῦ φύλου πού προπαγάνδιζε ὁ Σύνδεσμος, ἐνῶ ὁ σοσιαλιστικός (καί ἀργότερα προλεταριακός) φεμινισμός προϋπέθετε τήν ὑπαρξη –ἤ, ἔστω, τήν κατασκευή– τοῦ ἀντιποδά του πού δέν μποροῦσε παρά νά ὀνομάζεται *ἀστικός φεμινισμός*. Ἡ προσέγγιση αὐτή δέν ἀμφισβητεῖ σέ καμία περίπτωση τήν ἀναγκαστική εὐθυγράμμιση τοῦ μεσοπολεμικοῦ ΚΚΕ μέ τίς –ὄχι πάντοτε εὐανάγνωστες ἢ ἐφαρμοσίμες– κατευθύνσεις τῆς Γ΄ Διεθνούς, ἀλλά προτείνει ἕνα ἐρμηνευτικό σχῆμα ἰκανό, πιστεύω, νά φωτίσει τήν ὅποια ἐλληνική ἰδιαιτερότητα τοῦ ζητήματος. Διαφορετικά θά ἦταν δύσκολο νά κατανοήσουμε γιατί ὅλες οἱ μεῖζονες θεωρητικές ἀπόπειρες τῶν κομμουνιστῶν ὡς πρός τή γυναικεία ἀπελευθέρωση συνέπεσαν πάντοτε μέ τίς κύριες φεμινιστικές κινητοποιήσεις γιά τὰ πολιτικά δικαιώματα τῶν γυναικῶν. Ἐξίσου δυσεξήγητο θά παρέμενε τό γεγονός ὅτι ἡ ψῆφος, τό κατεξοχήν φεμινιστικό αἶτημα τῆς ἐποχῆς, ἀπασχόλησε ἐντέλει μέ ἔνταση καί τούς κομμουνιστές, παρά τίς ἀδιάκοπες προσπάθειές τους νά τό ἀποδυναμώσουν καί νά τό ὑπαγάγουν στούς ἐκάστοτε εὐρύτερους πολιτικούς τους στόχους.⁷

Οἱ ἀντιλήψεις, λοιπόν, τῆς κομμουνιστικῆς ἀριστερᾶς γιά τήν ἔνταξη τῶν γυναικῶν στήν πολιτική διαμορφώθηκαν κατά τίς δύο μεσοπολεμικές δεκαετίες. Ἐχῶ τήν ἐντύπωση ὅτι οἱ βάσεις τῆς ἐκδοχῆς αὐτῆς πρέπει νά ἀναζητηθοῦν στή γόνιμη ἐξαιτία 1920-1926. Στή συνέχεια, καί ὡς τό τέλος τῆς περιόδου, οἱ σχετικές μέ τή γυναικεία ἀπελευθέρωση διατυπώσεις θά ἐπαναλαμβάνονται ἐλαφρά μόνο παραλλαγμένες προκειμένου ἀπλῶς νά ἐναρμονιστοῦν μέ τίς κομματικές ἀναλύσεις γιά τή φύση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, τό χαρακῆρα τῆς ἐπανάστασης καί τίς «κινήτριες δυνάμεις» τῆς. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ πυρήνας τῶν ἀπόψεων γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν γυναικῶν θά παραμείνει ἐπί χρόνια ἀναλλοίωτος, ὅσο κι ἂν διαφοροποιοῦνταν οἱ κομματικές ἐπιλογές ὡς πρός τίς ἐπιδιωκόμενες πολιτικές συμμαχίες. Ἡ παρατήρηση αὐτή δέν ἔρχεται βέβαια νά ἀμφισβητήσῃ τή σύνδεση τῆς «γυναικείας πολιτικῆς» τοῦ ΚΚΕ μέ τούς ὑπόλοιπους τομεῖς τῆς δραστηριότητάς του. Ὑπαινίσσεται ἀπλῶς ὅτι τό σχετικό μέ τίς γυναικείες ὑλικό ἀντιστέκεται στίς τρέχουσες περιοδολογήσεις τῆς ἱστορίας τοῦ ΚΚΕ καί ὑποδεικνύει τήν ἐντυπωσιακή μακροβιότητα τοῦ μοντέλου τῆς γυναικείας ἀπελευθέρωσης πού συγκροτήθηκε τήν ἐποχή τοῦ Μεσοπολέμου.

Ἡ πρώτη ἀπόπειρα ὀροθέτησης τῶν σοσιαλεργατικῶν (καί κατόπιν κομμουνιστῶν) ἀπό τίς φεμινίστριες τοῦ καιροῦ τους τοποθετεῖται στά 1920, τή χρονιά τῆς

ἴδρυσης τοῦ Συνδέσμου πού σηματοδεύτηκε καί ἀπό μία ζωνηρή συζήτηση γιά τό ζήτημα τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων τῶν γυναικῶν. Ἄν ἀντιπαραβάσουμε τίς δύο ἀπόψεις τῆς ἐποχῆς γιά τήν ψῆφο, τή σοσιαλιστική καί τή φεμινιστική, εὐκολα θά διαπιστώσουμε τήν ἐν πολλοῖς κοινή ἐπιχειρηματολογία τους, ὅποτε καί τίς ἐκδηλές ὁμοιότητές τους. Καί οἱ δύο ἐκδοχές ἀποδέχονται τήν αἰτιώδη σύνδεση ἀνάμεσα στή γένεση τῆς γυναικείας ἀμφισβήτησης καί τήν εἴσοδο τῶν γυναικῶν στήν παραγωγή, καί οἱ δύο πρεσβεύουν ὅτι οἱ νέες ὑποχρεώσεις τῶν γυναικῶν πρέπει νά συνοδεύονται ἀπό ἀντίστοιχα δικαιώματα, καί οἱ δύο τέλος ἀπορρίπτουν τίς ἀγωνιώδεις κραυγές τῶν πολεμίων τῆς γυναικείας ψῆφου περί κινδύνων κλυδωνισμοῦ τῆς οἰκογένειας, ἐξανδρισμοῦ τῶν γυναικῶν ἢ πολιτικῆς τους «ἀναρμοδιότητος». Ἔτσι, ἡ εἰσαγωγή στόν σοσιαλιστικό φεμινισμό προκύπτει ὄχι ἀπό τήν ἀντίκρουση τῆς φεμινιστικῆς ἐπιχειρηματολογίας, ἀλλά ἀπό τήν ἐμφάνιση ἐνός παράλληλου ἐννοιολογικοῦ συστήματος βασισμένου στήν πάλῃ τῶν τάξεων καί στήν ἀναγκαιότητα τῆς κοινῆς πάλης τῶν προλεταριῶν –ἀνδρῶν καί γυναικῶν– γιά τήν ἐξάλειψη τῆς κοινῆς τους καταπίεσης. Ἡ σύνδεση τῆς σοσιαλιστικῆς αὐτῆς προσέγγισης μέ τή φεμινιστική ἐπιχειρηματολογία ἐπιτυγχάνεται στά 1920 μέ τή συνδρομή μιᾶς θεωρίας περί διαφορετικῶν φάσεων τοῦ ἀγῶνα τῶν γυναικῶν, σύμφωνα μέ τήν ὅποια ὁ «μονομερῆς ἀγῶνας» προηγείται καί τίς προετοιμάζει γιά τή σύμπραξή τους μέ τούς συντρόφους τους. Ἡ διατύπωση ἔχει τή σημασία τῆς: Παρόλο πού ἡ συνείδηση τῆς τάξης ἐκλαμβάνεται ὡς ἀνώτερο κατά κάποιον τρόπο στάδιο τῆς συνείδησης τοῦ φύλου, καί μολονότι στόν γυναικεῖο ἀγῶνα ἀποδίδεται βοηθητική ἐντέλει ἀξία, ἡ ὀλιγάριθμη πρώτη «γενιά» γυναικῶν τοῦ ΣΕΚΕ ἐμφανίζεται μᾶλλον ἀμφίθυμη ἀπέναντι στίς δραστηριότητες τῶν φεμινιστριῶν, ἀπό τίς ὁποῖες ἐξάλλου, χάρις στήν ἰδεολογική ρευστότητα τῆς ἐποχῆς, δέν ὑπῆρξε ἀπόλυτα ἀποκομμένη.⁸

Τό τοπίο θά ξεκαθαρίσει λίγο ἀργότερα ἀπό γυναῖκες (καί ὀρισμένους ἀνδρες) τῆς κομματικῆς γενιάς πού ὀνομάστηκε παλαιοπολεμιστική καί πού ἐπικράτη-

7. Βλ. Ἀγγέλικα Ψαρρά, «Μικρό χρονικό σέ τρεῖς πράξεις: “ἀστικός” καί “σοσιαλιστικός” φεμινισμός στή δεκαετία τοῦ ’20», *Δίλη, φεμινιστικό περιοδικό* 3/1988, σ. 38-45.

8. Στό ἴδιο. Ἐπίσης: [Ἰωάννα] Κομῶτη, «Ἡ γυναικεία ψῆφος», *Ριζοσπάστης* 3 καί 19 Ἰανουαρίου 1920 καί τῆς ἴδιας, «Ἀστικός καί σοσιαλιστικός φεμινισμός», *στό ἴδιο* 5 Φεβρουαρίου 1920. Γιά τίς θέσεις τοῦ Συνδέσμου καί τίς ἀπόψεις τῶν πρωταγωνιστριῶν του τήν ἐποχή αὐτή, βλ. Σύνδεσμος Ἑλληνίδων ὑπέρ τῶν Δικαιωμάτων τῆς Γυναίκας, *Διά τὰ δικαιώματα τῆς Ἑλληνίδος. Ἀ΄ ἔτος δράσεως τοῦ Συνδέσμου 1920*, χ.τ., χ.χ.: Αὔρα Σ. Θεοδωροπούλου, *Τό διεθνές Συνέδριον τῆς Γενεύης*, Φεμινιστική Βιβλιοθήκη, Ἀθήναι 1920· Μαρία Νεγροπόντη, *Γυναίκα καί ψῆφος*, Φεμινιστική Βιβλιοθήκη, χ.τ. 1921.

σε στο κόμμα στά 1924 ως εκπρόσωπος του τριτοδιεθνοτικού μολοσεβικισμού, απομακρύνοντας από την ήγεια του στελέχη «διαβρωμένα» από τις απόψεις της Β' Διεθνούς και την εγχώρια σοσιαλιστική παράδοση. Από τό 1924 ως τό 1926 θά παγωθεί ή αντίληψη του ΚΚΕ για τίς γυναίκες και θά προχωρήσει στην πρώτη και κατά μία έννοια σοβαρότερη σύγκρουσή της μέ τή φεμινιστική συνιστώσα, ή όποια και αυτή την εποχή περιστρεφόταν κατά κύριο λόγο γύρω από τή διεκδίκηση της ψήφου. Σύμφωνα μέ τίς έπεξεργασίες των κομμουνιστών της περιόδου, τό γυναικείο κίνημα διακρίνεται σέ μία κίνηση «πραγματικά άπελευθερωτική», τήν προλεταριακή, και μίαν άλλη άμφίβολης άποτελεσματικότητας, καθοδηγούμενη από «κυρίες της άριστοκρατίας» συσπειρωμένες στο Σύνδεσμο για τά Δικαιώματα της Γυναίκας. Μέ τήν είσοδο όμως των γυναικείων μαζών στην παραγωγή, τό κίνημα έχει πιά περάσει από τά χέρια των «κυριών της άριστοκρατίας» στο «στρατόπεδο των εργαζόμενων γυναικών» και οι γυναίκες έχουν πλέον έξασφαλίσει για άποκλειστικό τους σύμμαχο τήν εργατική τάξη, τό μοναδικό υγιές στοιχείο της κοινωνίας. Οι κομμουνιστές, κατά τήν ανάλυση αυτή, ύποστηρίζουν τήν πάλη για τά δικαιώματα των (εργαζόμενων) γυναικών, αλλά έχουν συνείδηση ότι ή άπελευθέρωσή τους είναι άδύνατη στην παρούσα τάξη των πραγμάτων. Για τό λόγο αυτό είναι ύποχρεωμένοι νά άγωνίζονται κατά της επίδρασης των φεμινιστικών ιδεών πού μέ τήν κοινοβουλευτική τους λογική καλλιεργούν στις γυναίκες τίς πύο επικίνδυνες μεταρρυθμιστικές αύταπάτες. Μέ άλλα λόγια: οι κομμουνιστές τάσονται ύπέρ της γυναικείας ψήφου, αντιδρούν ώστόσο στην προπαγάνδισή της. Και διατείνονται ότι οι ίδιοι έχουν λύσει τό πρόβλημα της ύποδεέστερης θέσης των γυναικών, καθώς στις οργανώσεις τους δέν τίθεται ζήτημα διακρίσεων κανενός άπολύτως τύπου. Πρεσβεύουν, πάντως, ότι οι γυναίκες χρειάζονται ειδική προστασία στο επίπεδο της εργασίας, προκειμένου νά άνακουφιστούν από τά βάρη της μητρότητας και του νοικοκυριού.⁹

Τά σημεία αυτά συγκροτούν τίς σταθερές μίας άρκετά συνεκτικής θεωρίας για τό γυναικείο ζήτημα. Και θά ήταν λάθος νά αντιμετωπιστούν σάν ρωγμές οι ένδεχόμενες άμφισημίες ή αντιφάσεις πού άφορούν κυρίως τήν τακτική διεκδίκηση των έπιμέρους αίτημάτων. Βασική θέση της θεωρίας αυτής —μέ άνυπολόγιστες συνέπειες στην διαμόρφωση της σχέσης των γυναικών μέ τήν πολιτική— ή προϋπόθεση της κοινωνικής άλλαγής για τήν άπελευθέρωση των γυναικών, συνοδευόμενη από τό λογικό συμπέρασμα ότι είναι μάταιη ή πάλη για έπιμέρους διεκδικήσεις και σταδιακές βελτιώσεις. Τό προτεινόμενο σχήμα είναι άρκετά σαφές: Οι εργασιακές σχέσεις προσφέρουν στις εργατρίες τή δυνατότητα νά συνειδητοποιήσουν τή μειονεκτική τους θέση και νά διεκδικήσουν τήν άποτίναξη του «διπλού ζυγού» τους, οικονομικού και άνδρικού. Η λύση είναι μονόδρομος και περνά μέσα από τήν οργανώσή τους

στο έπαγγελματικά σωματεία και στο Κομμουνιστικό Κόμμα.

Παρόλο πού ή δεύτερη αυτή «γενιά» κομμουνιστριών ύπήρξε άρκετά έξοικειωμένη και μέ κάποιες «άποκλίουσες» έπεξεργασίες σχετικές μέ τή γυναικεία άπελευθέρωση, βασίστηκε έντέλει, όπως ήταν άναμενόμενο, στην έπικρατούσα τριτοδιεθνοτική κωδικοποίηση του ζητήματος. Ένδεικτικό είναι στο σημείο αυτό ένα άρθρο του Μπόρις Σουβάριν μέ τίτλο «Οι εργατρίες κατά του φεμινισμού», όπου ύποστηριζόταν ότι στις έννοιες άνδρας και γυναίκα δέν έμπεριέχεται κάποιο ειδικό κοινωνικό περιεχόμενο και ότι τό όλο γυναικείο θέμα θά λυθεί μέ τόν τρόπο πού έλυσε ο Μάρξ τό έβραϊκό, μέ τό νά τό συμπεριλάβει δηλαδή στην πάλη των τάξεων.¹⁰ Όπως και νά έχει, ή «γενιά» στην όποια αναφέρομαι πίστεψε στην σύζευξη του φεμινισμού —ένός τύπου βέβαια φεμινισμού— μέ τό προλεταριάτο. Κατά τήν αντίληψη αυτών των κομμουνιστών, ο όρος *προλεταριακός φεμινισμός* διατηρούσε άκόμη κάποια έσωτερική συνοχή, άκόμη κι αν οι ύποκειμενικές τους δυνατότητες, οι έπικρατούσες στην Γ' Διεθνή απόψεις ή/και τά κενά της θεωρίας δυσχέραιναν μιά πύο θαρραλέα διερεύνηση της θέσης τους για τόν «διπλό ζυγό». Διόλου τυχαία, οι σπάνιες όσο και πολύτιμες μαρτυρίες πού διαθέτουμε για τίς άτομικές στάσεις ζωής των λίγων γυναικών πού τά χρόνια αυτά στρατεύτηκαν στον κομμουνισμό, ύποδεικνύουν τήν ύπαρξη μίας «πρωτοφεμινιστικής» διάθεσης των κομμουνιστριών σέ ζητήματα συμπεριφοράς και εμφάνισης πού δέν θά συναντήσουμε εύκολα άργότερα.¹¹

ΓΥΡΩ ΣΤΑ 1925, έπομένως, τό γυναικείο κίνημα διαθέτει για τους κομμουνιστές και τίς κομμουνίστριες δύο όψεις, τόν *προλεταριακό* και τόν *άστικό φεμινισμό*, όψεις ασύμβατες ως προς τόν τελικό στόχο, πού

9. Βλ., μεταξύ πολλών άλλων, τά άρθρα της Ράικας [Ειρήνης Κουντούρη-Κομωτή]: «Ο Σύνδεσμος των Έλληνίδων», *Ριζοσπάστης* 12 Μαρτίου 1925, «Τό γυναικείο ζήτημα. Η άποψη μας», 4, 5 και 7 Απριλίου 1925, «Η οργανώση των εργατριών», 9 Απριλίου 1925, «Πρέπει και οι γυναίκες νά οργανωθούν», 7 Μαΐου 1925, «Γιατί τά Κομμουνιστικά Κόμματα ένεργοούν για νά δοθούν στις γυναίκες ίσα άστικά και πολιτικά δικαιώματα μέ τους άνδρες», 31 Μαΐου 1925· Μίνιμους, «Η γυναικεία ψήφος», στο ίδιο 11 Ιουνίου 1925· Γ. Κολοζώφ, «Οι γυναίκες και τό κόμμα μας», στο ίδιο 17 Ιουλίου 1925.

10. Βόρις Σουβάριν, «Οι εργατρίες εναντίον του φεμινισμού», στο ίδιο 30 Μαρτίου 1924.

11. Πρόβλ. για παράδειγμα τίς πολύ ένδιαφέρουσες σχετικές νύξεις για τήν εμφάνιση της Ράικας από τίς νεότερες συντρόφισσές της Άύρα Βλάση [Παρτσαλίδου] και Καίτη Νισυρίου [Ζεύγου]: Άύρα Παρτσαλίδου, *Άναμνήσεις από τή ζωή της ΟΚΝΕ*, «Σύγχρονη Έποχή», Αθήνα 1976, σ. 26-27 και Καίτη Ζεύγου, *Μέ τόν Γιάννη Ζέβγο στο έπαναστατικό κίνημα*, Αθήνα 1980, σ. 51-52.

θά μπορούσαν ίσως νά συνυπάρξουν σέ κάποια ἐπιμέρους αἰτήματα. Εἶναι σίγουρο ὅτι ἡ συμμαχία τῶν δύο ἐκδοχῶν τοῦ φεμινισμοῦ δέν πραγματοποιήθηκε ποτέ, γεγονός πού σχετίζεται ἀπολύτως μέ τήν κομμουνιστική προσέγγιση τοῦ ζητήματος. Τήν ἐποχή αὐτή, τόσο τά κείμενα ὅσο καί οἱ πρακτικές μαρτυροῦν ὅτι ἡ μοναδική θεμιτή σχέση τῶν κομμουνιστριῶν μέ τίς ἀστές φεμινίστριες ἦταν ἐντέλει τό διαρκές καί ἀλύπητο «ξεσκέπασμά» τους, ἡ ἀποκάλυψη δηλαδή τῶν ὑποπιτων διασυνδέσεών τους μέ τίς πολιτικές δυνάμεις τοῦ ἀστισμοῦ. Πράγματι, ἡ κομμουνιστική ἀντίληψη γιά τή γυναικεία ἀπελευθέρωση, ὅπως διατυπώθηκε στά χρόνια αὐτά, διέθετε ἤδη τά στοιχεῖα πού θά ὀδηγοῦσαν λίγο ἀργότερα τό ΚΚΕ στήν πλήρη ταύτιση τοῦ φεμινισμοῦ μέ τήν «ἀστική» συνιστώσα του καί στήν ἐκ προοιμίου ἀπόρριψη κάθε ξεχωριστῆς γυναικείας δράσης. Ὡς τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '20, ἡ ὅποια ἀμφιθυμία θά ἔχει παραχωρήσει τή θέση της στή δεβαιότητα: γιά τούς κομμουνιστές, ἡ μοναδική ἀποδεκτή πολιτική δράση τῶν γυναικῶν θά περνᾶ στό ἐξῆς μέσα ἀπό τή στράτευση τους στό κόμμα, οἱ γυναικείες συμμαχίες θά θεωροῦνται ἀδιανόητες καί τά θεσμικά αἰτήματα, χωρίς νά ἀπορρίπτονται ρητά, θά ἀντιμετωπίζονται μέ τούς πανίσχυρους μηχανισμούς τῆς ἀποσιώπησης ἢ τῆς διακωμώδησης.

Ἡ προσέλευση, λοιπόν, τῶν γυναικῶν στίς γραμμές του παρουσιάστηκε ἀπό τό ΚΚΕ σάν ἡ μόνη θεμιτή ἐμπλοκή τῶν γυναικῶν στήν πολιτική διαδικασία. Πρόκειται γιά μιᾶ σταθερά πού διατρέχει τή δεύτερη με-

σοπολεμική δεκαετία καί σχετίζεται καί πάλι μέ τήν ἀπόρριψη τῆς ἄλλης –τῆς φεμινιστικῆς– ἐκδοχῆς γιά τήν πολιτική δραστηριοποίηση τῶν γυναικῶν. Οὕτως ἡ ἄλλως, τό μεσοπολεμικό ΚΚΕ δέν υιοθέτησε ποτέ τήν ξεχωριστή γυναικεία ὀργάνωση. Συνήθως ἡ εἴσοδος τῶν γυναικῶν στήν πολιτική, δηλαδή στό κόμμα, ἀποκτοῦσε τή μορφή μιᾶς ἰδιαίτερης «μύησης», διαφοροποιούμενης μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου, ἀλλά πάντοτε σέ συνδυασμό μέ τή διαπαιδαγώγηση τῆς ἄλλης «εἰδικῆς» πρὸς στρατολόγηση κατηγορίας, τῆς νεολαίας. Ἡ εὐκαιριακή ἐμφάνιση ἀμιγῶς γυναικείων ὁμίλων καί στή συνέχεια πυρήνων, καθώς καί ἀμιγῶς γυναικείων καθοδηγητικῶν ὀργάνων (γραφείων), δέν σήμανε ποτέ τή δημιουργία μιᾶς δομῆς παράλληλης πρὸς τόν κεντρικό κορμό τοῦ κόμματος. Ἐκτός αὐτοῦ, ἂν εἶναι θεμιτό νά γενικευτοῦν κάποιες μαρτυρίες, ἡ γυναικεία ἀπελευθέρωση ἀποτελοῦσε θέμα πρὸς συζήτηση κυρίως κατά τή στρατολόγηση τῶν γυναικῶν, καθώς καί κατά τήν πρώτη, τήν «ἐκπαιδευτική» φάση τῆς ἐνταξίσεως τους στό κόμμα, στήν πορεία ὅμως ἔδινε τή θέση της σέ προβλήματα «κοινοῦ ἐνδιαφέροντος».

Μιά ἀκόμη παρατήρηση ὡς πρὸς τά αἰτήματα τοῦ μεσοπολεμικοῦ ΚΚΕ γιά τίς γυναῖκες: Ἀπό τό πρῶτο τοῦ ιδρυτικό συνέδριο τόν Νοέμβριο τοῦ 1918, τό ΣΕΚΕ περιέλαβε στίς καταστατικές του ἀρχές τήν «πλήρη ἀστική, πολιτική, οικονομική καί κοινωνική ἐξίσωση τῶν γυναικῶν πρὸς τούς ἀνδρας» καί, φυσικά, τήν παροχή ψήφου στίς γυναῖκες.¹² Οἱ θέσεις αὐτές θά ἐπαναληφθοῦν ὡς ἀποφάσεις τῶν κομματικῶν σωμά-

των καί θά περιληφθοῦν στά ἐπίσημα ντοκουμέντα, ἀλλά παρά τήν ἀντίθετη κομματική μυθολογία, δέν θά ἀποτελέσουν ποτέ κατά τήν περίοδο αὐτή ἄμεσες πολιτικές διεκδικήσεις. Δέν χρειάζεται νά ἐπιμείνω στήν ποιοτική διαφορά ἀνάμεσα σέ ἕνα αἴτημα ἀρχῆς καί σέ ἕνα αἴτημα αἰχμῆς. Ἡ γυναικεία ψήφος, γιά παράδειγμα, συνδυναζόταν συνήθως μέ τό αἴτημα τῆς ἀπλῆς ἀναλογικῆς, συνόδευε τή διεκδίκηση ψήφου γιά τούς νέους καί τούς στρατευμένους καί δέν περιλαμβανόταν ποτέ στους ἀτέλειωτους καταλόγους μέ τίς προεκλογικές ἐξαγγελίες τοῦ κόμματος. Τά ἀμιγῶς «γυναικεία» αἰτήματα τῆς ἐποχῆς ἀφοροῦσαν ἀποκλειστικά τήν προστασία τῆς ἐργασίας – ἄλλο ἀγκάθι στίς σχέσεις τῶν κομμουνιστῶν μέ τίς φεμινίστριες τοῦ Συνδέσμου – καί τήν προστασία τῆς μητρότητας. Ἀλλά καί τό αἴτημα γιά ἴσο μισθό ἐμφανίζεται στά κομματικά κείμενα μέ ἀρκετή καθυστέρηση (1926), ἐνῶ ὁ Σύνδεσμος τό εἶχε περιλάβει ἐξαρχῆς στό Πρόγραμμά του (1920). Μέ δύο λόγια: Οἱ μόνες διεκδικήσεις πού ἀποδεχόταν τό μεσοπολεμικό ΚΚΕ ὡς περιεχόμενο τοῦ ἀγῶνα τῶν γυναικῶν ἦταν ἡ βελτίωση τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων καί ἡ τήρηση ἀπό κράτος καί ἐργοδότες τῶν προστατευτικῶν νόμων, ἐνῶ οἱ σχετικές μέ τίς γυναῖκες θεσμικές ἀλλαγές ἀπορρίπτονταν τόσο σάν «ξεγέλασμα τῶν γυναικῶν», δηλαδή ἐκχωρήσεις τοῦ καθεστώτος χωρίς τήν παραμικρή γιά τή ζωή τους σημασία, ὅσο καί σάν ἐπαγγελίες μὴ πραγματοποιήσιμες στήν παρούσα τάξη τῶν πραγμάτων.

Καθώς λοιπόν ἀπό τό 1926 τό κόμμα ἀρχίζει νά δι-

νει ἔμφαση στή συνδικαλιστική ὀργάνωση τῶν ἐργατριῶν ὡς πρώτη βαθμίδα τῆς ταξικῆς τους συνειδητοποίησης, τό πρόβλημα τῆς γυναικείας ἀπελευθέρωσης ἐξετάζεται πλέον εὐκαιριακά, κυρίως μέ τήν ἐτήσια ἀφορμή τῆς Διεθνούς Ἡμέρας τῆς Γυναίκας, καί τότε κάτω ἀπό δύο βασικές θεωρητικές προϋποθέσεις: τήν ἀποδοχή τῆς μερικότητάς του καί τή βεβαιότητα γιά τήν ἐπίλυσή του στήν κομμουνιστική κοινωνία. Ἡ ἀναγωγή τῆς καταπίεσης τοῦ φύλου στήν καταπίεση τῆς τάξης, ὅποτε ἡ ὑπαγωγή τοῦ γυναικείου ζητήματος στή γενική κοινωνικοοικονομική ἀνάλυση, περιθωριοποιῶσε τίς γυναῖκες καί τίς ὑποχρέωνε νά συνεχίσουν νά ἐσωτερικεύουν τήν ὑποδεέστερη θέση τους. Καί ἦταν ἐντυπωσιακή ἡ ἀμηχανία τῶν κομμουνιστῶν, ὅταν βρίσκονταν ἀντιμέτωποι μέ κρούσματα ἐργασιακοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν δύο φύλων.¹² Οἱ γυναῖκες γίνονταν ἀόρατες μέσα σέ μιά ἀδιαφοροποίητη ὡς πρός τό φύλο μάζα ἐργαζομένων, καθῶς τό ὑποκείμενο τῆς ἐννοιας «προλεταριάτο» – καί ἀργότερα «λαός» πού τό ἀντικατέστησε – ὑπῆρξε πάντοτε γένους ἀρσενικοῦ.

Στό πλαίσιο αὐτό, ἡ «εἰδική» στρατολόγηση τῶν γυ-

12. Τό Πρῶτο Συνέδριο τοῦ ΣΕΚΕ. Πρακτικά, Ἐκδοση τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΕ, Ἀθήνα 1982, σ. 138 καί 140. Στά παραθέματα τηρεῖται ἡ ὀρθογραφία καί ἡ στίξη τοῦ πρωτοτύπου.

13. Βλ. πρόχειρα: Ἀγγέλικα Ψαρρά, «Ἄ μήν πεις κακό γιά φαμπρικό». Ὁ γυναικίος συνδικαλισμός καί οἱ ἀγῶνες γιά ἰσότητα στόν Μεσοπόλεμο», Ἡ Καθημερινή 2 Μαΐου 1999.

ναϊκῶν δέν στόχευε στήν ἀπόκτηση μιᾶς συλλογικῆς πολιτικῆς ἐμπειρίας πού πράγματι τούς ἔλειπε, ἀλλά στήν προσαρμογή τους στούς κανόνες μιᾶς δῆθεν ἀφυλης –δηλαδή ἀνδρικής– πολιτικότητας πού τούς ἄφηνε δύο ἐναλλακτικές δυνατότητες: εἴτε νά μιμηθοῦν τό ἀνδρικό πρότυπο εἴτε νά ἐπωμιστοῦν τούς ἀπορρέοντες ἀπό αὐτό βοηθητικούς ρόλους. Κι ἂν οἱ ἀποφάσεις δέν κουράζονταν νά εὐαγγελίζονται τήν ἀλλαγὴ τῶν κομματικῶν νοοτροπιῶν ὡς πρὸς τίς γυναῖκες, ἡ καθημερινότητα μαρτυροῦσε συχνά τό ἀντίθετο. Τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἄλλωστε, οἱ κομμουνιστές υἰοθέτησαν μιὰ ἀμφίσημη καὶ μᾶλλον ἀμυντικὴ στάση στοῦ ζήτημα τῆς οἰκογένειας καὶ τῶν ῥόλων τῶν δύο φύλων στοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς. Ἡ «τυραννία τοῦ ἀνδρα», τό ἓνα σκέλος τῆς περιφημῆς «διπλῆς σκλαβιάς», μεταμορφωνόταν συχνά σέ «τυραννία τοῦ σπιτιοῦ», ἀλλά ἡ λύση αὐτῆς τῆς τυραννίας θά ἀποτελοῦσε μέλημα τῆς μελλοντικῆς κοινωνίας, μιᾶς κοινωνίας πρόθυμης νά ἀνακουφίσει τίς γυναῖκες ἀπὸ τὰ βάρη καὶ τίς ἀγωνίες τοῦ νοικοκυριοῦ. Ἡ ἀδιάκοπη προσφυγὴ στοῦ σοβιετικοῦ μοντέλου, σταθερὴ ἐπώδός κάθε σχετικῆς μέ τὴν οἰκογένεια ἢ τίς γυναῖκες ἀναφορᾶς, πρέπει νά εἶχε διαφορετικὴ σημασία γιὰ κάθε φύλο, δέν ἔπαυε ὡστόσο νά λειτουργεῖ καθησυχαστικά: λυτρωτικὴ οὐτοπία γιὰ τίς γυναῖκες, ἡ πραγματοποιημένη «ἀπελευθέρωση» τῶν ὁμοφύλων τους στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση, ἐπέτρεπε στοὺς ἀνδρες νά ἀποδίδουν στόν καπιταλισμὸ τὴν ἐπιβίωση τῶν δικῶν τους προνομίων, ἀπαλλάσσοντάς τους ἀπὸ προσωπικὲς εὐθύνες καὶ συλλογικὲς ἐνοχές. Ἡ «τυραννία τοῦ σπιτιοῦ» μετατρέποταν ἔτσι αὐτόματα σέ πρόβλημα συνολικῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης, δέν ἔθιγε τίς τρέχουσες σχέσεις τῶν φύλων καὶ τὸν ἄνισο μεταξὺ τους καταμερισμὸ τῶν κοινωνικῶν, οἰκογενειακῶν, ἀλλά καὶ κομματικῶν ρόλων.

Ἐγινε σαφές, πιστεύω, πὼς ἡ «διπλὴ σκλαβιά» συνιστᾶ ἔννοια-κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ μεσοπολεμικοῦ κομμουνιστικοῦ λόγου γιὰ τίς γυναῖκες. Ἡ «διπλὴ σκλαβιά», σύμφωνα μέ τὴν ὁποία οἱ γυναῖκες γίνονται στόν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς ἀντικείμενο ταυτόχρονης ἐκμετάλλευσης τοῦ κεφαλαίου/ἐργοδότη ὅσο καὶ τοῦ ἀνδρα (συζύγου, πατέρα) καὶ τῆς οἰκιακῆς πραγματικότητας, συναντᾶται στήν τεράστια πλειονότητα τῶν κειμένων τῆς περιόδου, εἴτε πρόκειται γιὰ κάποιο φιλόδοξο θεωρητικὸ ἄρθρο εἴτε γιὰ τὴν πιὸ πρόσχηρη ἀναφορὰ στὴ θέση τῶν γυναικῶν. Περιπου ἄπειρες οἱ φραστικὲς τῆς παραλλαγῆς («κοινωνικός καὶ ἀνδρικός ζυγός», «διττὴ ἐκμετάλλευσις», «διπλὴ καταδίκη», «οἰκονομικός καὶ ἀνδρικός ζυγός», «διπλός ζυγός δουλείας» κ.ο.κ.), ὅλες ὁμως ἀντλοῦν ἀπὸ τὴν ἴδια θεωρητικὴ πηγὴ καὶ παραπέμπουν στήν ἴδια λύση τοῦ διπλοῦ γρίφου. Ἀποδίδοντας σέ δύο διακριτὲς αἰτίες τὴν ὑποδούλωση τῶν γυναικῶν, ἡ «διπλὴ σκλαβιά» θά μπορούσε λογικά νά συνεπάγεται καὶ τὴν ἀναγκαιότητα ἐνός διττοῦ ἀγῶνα· ὄχι πάντως στὴ λενινιστικὴ παράδοση, αὐτὴν πού κυριάρχησε στήν κομμουνιστικὴ φιλολογία τοῦ ἑλληνικοῦ Μεσοπολέμου μέ-

σα ἀπὸ σκόρπια παραθέματα ἔργων τοῦ Λένιν, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν κωδικοποίησιν τῶν ἀπόψεών του πού ἐπιχείρησαν ἡ Κλάρα Τσέτκιν καὶ ἄλλοι ἡγέτες τῆς Γ' Διεθνούς. Βρισκόμαστε πιά ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τίς προσεγγίσεις τόσο τοῦ Ἐνγκελς ὅσο καὶ –δευτερευόντως– τοῦ Μπέμπελ πού περιέλαβαν στήν ἀνάλυσή τους τὴ διαδικασία προλεταριοποίησης τῶν γυναικῶν στοῦ πλαίσιο τῆς ἀστικῆς οἰκογένειας, ἀναγνώρισαν δηλαδή μιὰ κοινότητα συμπερόντων σέ ὅλες τίς γυναῖκες, καθὼς ἐπιδίωξαν νά συναρθρώσουν τὴ γένεση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας καὶ τῆ δημιουργία τῶν κοινωνικῶν τάξεων μέ τό ἱστορικὸ γεγονός τῆς ὑποδούλωσης τοῦ γυναικειοῦ φύλου. Κατὰ τὴν λενινιστικὴ ὁμως παράδοση, οἱ γυναῖκες δέν ἀποτελοῦν μιὰ καταπιεσμένη ὁμάδα μέ κοινὰ χαρακτηριστικά, μιὰ ἰδιαίτερη δηλαδή κοινωνικὴ κατηγορία. Ἀνάμεσά τους, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἀνάμεσα στοὺς ἀνδρες, περνᾶ μιὰ ἀκαμπτη ταξικὴ γραμμὴ πού τίς διαχωρίζει καὶ προσαρτᾶ τίς ἐπιμέρους ἐνότητές τους στοῦ σύνολο τῆς τάξης τους. Στὴν προσέγγισιν αὐτῆ, ὁ (ὑπαρκτός κατὰ τὸν Ἐνγκελς) ἀνταγωνισμὸς τῶν φύλων ἐξανεμίζεται, καθὼς ἡ ταύτιση τοῦ ἀγῶνα τῶν (ἐργαζόμενων) γυναικῶν μέ ἐκείνον τοῦ προλεταριάτου ὀδηγεῖ στὴν ταυτόχρονη μέ τὴν πτώση τοῦ καπιταλισμοῦ ἄρση τῆς «διπλῆς σκλαβιάς». Μολαταῦτα, ἡ λύση τοῦ προβλήματος τῆς γυναικειᾶς καταπίεσης δέν ἐπαφίεται ἀποκλειστικά στὴν ἐπαναστατικὴ μελλοντολογία. Χωρὶς συνείδηση τῆς ταξικῆς τους ὑπόστασης, οἱ γυναῖκες, σκλάβες τῶν ἐργασιακῶν δομῶν/ἢ καὶ σκλάβες τοῦ νοικοκυριοῦ, παραμένουν μιὰ ἄμορφη μάζα, καθυστερημένη καὶ ἀπολιτικὴ. Ἡ ταξικὴ συνείδηση τίς τραβᾶ ἀπὸ τὴν παθητικότητα, τίς διαπαιδαγωγεῖ καὶ τίς μεταφέρει στοῦ χώρου τοῦ πολιτικοῦ. Χάρη στὴν ταξικὴ τους συνείδηση, οἱ γυναῖκες κατανοοῦν ὅτι τίποτε δέν τίς χωρίζει ἀπὸ τοὺς ἀνδρες. Καὶ καθὼς στοῦ κόμμα δέν ὑφίσταται καμία διάκριση φύλου, καμιά ἀνισότητα, ἡ ξεχωριστὴ ὀργάνωσή τους καθίσταται ἐντελῶς περιττή.¹⁴

14. Γιὰ τὰ ζητήματα αὐτά, βλ. ἐνδεικτικὰ Αὐγούστου Βέβελ, *Ἡ Γυνὴ καὶ ὁ Κοινωνισμός. Ἡ γυνὴ ἐν τῷ παρελθόντι, τῷ παρόντι καὶ τῷ μέλλοντι*, μετάφρασις Σ. Οἰκονόμου, Καταστήματα Ἀκροπόλεως Β. Γαβριηλίδου, Ἐν Ἀθήναις 1892· «Ὁ Λένιν καὶ ἡ ἀπελευθέρωση τῆς γυναικός», *Ριζοσπάστης* 22 Ἰανουαρίου 1925· Ν. Λένιν, «Οἱ ἐργάτριες καὶ ἡ ἐπανάσταση», *στό ἴδιο* 3 Ἰανουαρίου 1927· «Ὁ Βλαδὶμηρος Ἰλιτς Λένιν ἀπόστολος τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς γυναικός», *στό ἴδιο* 30 Ἰανουαρίου 1927· «Τί γράφει ἡ Κρούσκαγια γιὰ τὴν Κλάραν Τσέτκιν», *στό ἴδιο* 24 Ἰουλίου 1927· «Ὁ Λένιν γιὰ τὴ σεξουαλιστικὴ ζωὴ», *Νέοι Πρωτοπόροι*, φύλλο 11 (Ὀχτώβρης 1932), σ. 407· Κλάρας Τσέτκιν, «Ὁ Λένιν γιὰ τὴ γυναῖκα», *στό ἴδιο*, φύλλο 8-9 (Αὐγουστος-Σεπτέμβριος 1933), σ. 262-263. Βλ. ἐπίσης, J. Sayers, M. Evans, N. Redcliff (ἐπιμ.), *Engels Revisited. New Feminist Essays*, Tavistock Publications, Λονδίνο καὶ Νέα Ὑόρκη 1987· Ζάν Φλεβίλ, *Ἡ γυναῖκα καὶ ὁ κομμουνισμός*, ἐκδόσεις Μόρφωση, Ἀθήνα 1956· Β. Ι. Λέ-

Ἄστές, ὅποτε φεμινίστριες

ΣΕ ΣΥΝΑΡΤΗΣΗ, ΛΟΙΠΟΝ, μέ τήν προσέγγιση τῆς καταπίεσης τῶν γυναικῶν μέ ἐννοιολογικό ἐργαλεῖο τῆ «διπλή σκλαβιά» βρίσκεται καί ἡ διάκριση τοῦ φεμινισμοῦ σέ σοσιαλιστικό/προλεταριακό καί ἀστικό, σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ δύο διαφορετικές ἐκδοχές φεμινισμοῦ δέν συνιστοῦν τά συμπληρωματικά μέρη ἐνός συνόλου, ἀλλά τούς δύο ἐκ τῶν πραγμάτων ἀσύμπτωτους πόλους μιᾶς ἀντίθεσης. Σημείωσα προηγουμένως ὅτι ὁ σοσιαλιστικός (καί ἀργότερα προλεταριακός) φεμινισμός στηρίχθηκε σέ μιᾶ ἀυστηρή – ἄν καί ὄχι πάντοτε εὐκρινή – διαφοροποίηση ἀπό τόν ἀντίποδά του, τόν ὁποῖο ὁ ἴδιος χαρακτήρισε ἀστικό φεμινισμό. Πρόκειται, ὅπως ἤδη ὑπαινίχθηκα, γιά ἕναν κοινό τόπο πού συναντᾶται στά περισσότερα σοσιαλιστικά, σοσιαλδημοκρατικά καί κομμουνιστικά κόμματα τόσο τῆς Β΄ ὅσο καί τῆς Γ΄ Διεθνούς. Χαρακτηρίζοντας τό φεμινισμό ἀστικό, σοσιαλιστές καί κομμουνιστές ὑπόμειναν τή νομιμότητά του, ἀμφισβητοῦσαν τή ἀνατρεπτικότητά του καί τόν ἐξοβέλίζαν στό χῶρο τοῦ κοινωνικοῦ συντηρητισμοῦ. Ἀδιάφορο ἄν στήν ἀντίθεση ἐργαζόμενες/γυναῖκες τῆς ἀριστοκρατίας πού εἰσήγαγαν οἱ κομμουνιστές στά 1925, ἡ πρόεδρος τοῦ Συνδέσμου Αὔρα Θεοδωροπούλου, συνεπῆς στίς σχετικές ἀντιλήψεις τοῦ ριζοσπαστικοῦ φεμινισμοῦ, ἀντιπρότεινε τή διάκριση τῶν γυναικῶν σέ ἐργαζόμενες καί ἀεργες.¹⁵ Ἡ θεωρία τοῦ ἀστικοῦ φεμινισμοῦ χάραξε μιᾶ ἀδιάβατη ταξική γραμμῆ, πολύ συχνά ἀνεξάρτητη ἀπό τήν πραγματική κοινωνική θέση τῶν γυναικῶν, καθώς οἱ ἴδιες φεμινίστριες ὀνομάζονταν κατά βούληση ἀριστοκράτισσες, ἀστές, μικροαστές ἢ πριγκιπέσσες, χωρίς ἡ διαφορετική αὐτή ὀνοματοθεσία νά συνεπάγεται καί διαφορετική ἀντιμετώπισή τους. Ἡ Αὔρα Θεοδωροπούλου, μιᾶ καί ἀναφέρθηκε, τό '25 καλεῖται «ἀριστοκράτισσα» καί τό '29 «εὐπορη μικροαστή», «κυρία καθηγήτρια καί ἀρκετά εὐπορη». Εἶναι βέβαιο πῶς οἱ ταξινομήσεις αὐτές δέν συμφωνοῦσαν πάντοτε μέ τίς ἐκάστοτε ἀναλύσεις τοῦ κόμματος γιά τήν κοινωνική διαστρωμάτωση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας.¹⁶ Ὅπως προκύπτει ἀπό τή μελέτη τῶν μεσοπολεμικῶν κομμουνιστικῶν κειμένων, ἡ ἐννοια τοῦ ἀστικοῦ φεμινισμοῦ δέν ἀνῆκε ἐντέλει στό πεδίο τῆς κοινωνικοπολιτικῆς προσέγγισης, ἀλλά σέ ἐκεῖνο τῆς ἰδεολογικῆς κριτικῆς: δέν ἀποτελοῦσε κοινωνιολογική διαπίστωση, ἀλλά πολιτική καταγγελία.¹⁷

Ἡ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΥΤΗ ΚΑΤΑΓΓΕΛΙΑ δέν ἦταν ὡστόσο πάντοτε ἀρκετή. Ἴσως γιὰτί πολλά ἀπό τά αἰτήματα τῶν φεμινιστριῶν περιλαμβάνονταν καί στίς προγραμματικές ἀρχές τοῦ ΚΚΕ, ἴσως γιὰτί ἡ ἀνέφελη «ταξική ἀδελφσύνη» τῶν ἐργαζόμενων ἀνδρῶν καί γυναικῶν πού ἐπαγγέλλονταν οἱ κομμουνιστές δοκιμαζόταν σκληρά τόσο ἀπό τόν ἀνταγωνισμό τῶν φύλων σέ κάποιους ἐργασιακούς χώρους ὅσο καί ἀπό τόν δυσβά-

στακτο γιά τίς γυναῖκες καταμερισμό τῶν ρόλων στήν οἰκογενειακή καθημερινότητα: ἴσως πάλι γιὰτί ἡ φεμινιστική δράση διατηροῦσε μιᾶ κάποια αἴγλη γιά τίς κομμουνίστριες τῆς πρώτης κομματικῆς γενιᾶς. Γιά τούς λόγους αὐτούς, οἱ κομμουνιστές καί οἱ κομμουνίστριες τοῦ Μεσοπολέμου υἰοθέτησαν ἄκριτα τήν τρέχουσα συλλογική ἀναπαράσταση τῆς φεμινίστριας, τή γνώριμη ἐκεῖνη γελοιογραφία τῆς «νέας γυναίκας» πού εἰκονογραφοῦσε τίς φεμινίστριες σάν ὄντα γελοῖα καί συνάμα ἐπικίνδυνα, μέ ἀμφίβολη ἠθική καί ἀδηφάγα σεξουαλικότητα, ὄντα μίσανδρα καί ἀνδροκτόνα.

Στό σημεῖο αὐτό, μερικές σύντομες παρατηρήσεις ἔχουν, πιστεύω, τή θέση τους. Ἡ ἰδεολογική ζωγραφιά τῆς φεμινίστριας, ἠθικολογική στήν πραγματικότητα μομφή ἀπευθυνόμενη σέ ὅλες ἀνεξαρτέτως τίς γυναῖκες πού τήν ἐποχή αὐτή πάσχιζαν γιά τήν ὑπόθεση τοῦ φύλου τους, ἐμφανίζεται δειλᾶ ἀπό τήν ἀρχή τῆς μεσοπολεμικῆς περιόδου καί στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '20 ἀποτελεῖ ἤδη σταθερά τοῦ κομμουνιστικοῦ λόγου. Ὅπως εἶναι λογικό, ἡ συγκεκριμένη αἰτίαση ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη ἐνταση καί ἐξαιρετική ὀξύτητα τίς στιγμές τῶν μεγάλων φεμινιστικῶν κινητοποιήσεων γιά τήν ψήφο, καθώς καί κάθε φορά πού τό ΚΚΕ, συνήθως μέ τήν ἐτήσια ἀφορμή τῆς Διεθνούς Ἡμέρας τῆς Γυναίκας στίς 8 τοῦ Μάρτη, ἐπιχειροῦσε νά ἀντιπαραθέσει στίς φεμινίστριες τή δική του ἐκδοχή γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν γυναικῶν. Στό ἐργο τους αὐτό, τά δύσκαμπτα ἐπίσημα κείμενα ἐνισχύονται ἀπό ἕναν ἄτυπο κομματικό λόγο πού συγκροτεῖται παράλληλα μέ αὐτά, τά συμπληρώνει ἀρμονικά καί ἐρχεται πολλές φορές νά καλύψει τά κενά τῶν σιωπῶν τους: εἰδήσεις τοῦ ἀστυνομικοῦ δελτίου, χρονογραφήματα, ἐρασιτεχνικές λογοτεχνικές δοκιμές, νέα καί περίεργα ἀπό ὄλο τόν κόσμο χρησιμεύουν γιά τό «ξεσκέπασμα» τοῦ φεμινισμοῦ καί τόν ἐξευτελισμό τῶν πρωταγωνιστριῶν του. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἀκόμη κι ὅταν δέν μιλοῦν ἀπε-

νιν, *Γιά τή χειραφέτηση τῆς γυναίκας*, μετάφραση Δ. Π. Κωστελένος, Ἐκδόσεις Πλανήτης, Ἀθήνα χ.χ.: Luise Dornemann, *Klara Zetkin. Leben und Wirken*, Dietz Verlag, Βερολίνο 1974· Sonia Kruks, Rayna Rapp, Marilyn B. Young (ἐπιμ.), *Promissory Notes. Women in the Transition to Socialism*, Monthly Review Press, Νέα Ὑόρκη 1989 (ἰδίως τό κεφάλαιο: «The European Heritage»).

15. Αὔρα Θεοδωροπούλου, «Ἀναγκαῖα δήλωση», *Ὁ Ἀγῶνας τῆς Γυναίκας* Β/19 (1925), σ. 5.

16. Βλ. χαρακτηριστικά: Minimus, «Ἡ γυναικεία ψήφος», *Ριζοσπάστης* 11 Ἰουνίου 1925· Μαρία Π., «Τά καθήκοντά μας ἀπέναντι στό γυναικεῖο προλεταριακό κίνημα», *στό ἴδιο* 11 Μαΐου 1927· Ἡ ἐργάτρια, «Πάνω στή χθεσινή συγκέντρωση γιά τήν δημοτική ψήφο στίς γυναῖκες», *στό ἴδιο* 1 Ἀπριλίου 1929.

17. Fr. Picq, «Le féminisme bourgeois»: une théorie élaborée par les femmes socialistes avant la guerre de 14», *ὁ.π.*, σ. 391-392.

θείας γιά τό «γυναικειό ζήτημα», τά κείμενα αὐτά φλυαροῦν ἀκατάπαιστα γιά τίς γυναῖκες.

Ἄς μή σταθοῦμε ιδιαίτερα στήν δξύτητα τῶν διατυπώσεων, οἰκεία στόν κομμουνιστικό λόγο τῆς ἐποχῆς. Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει περισσότερο εἶναι τό περιεχόμενό τους, ἐξαιρετικά δυσφημιστικό γιά τούς ἀγῶνες τῶν φεμινιστριῶν καί ιδιαίτερα ἐπαχθές γιά τίς ἴδιες, οἱ ὁποῖες μέσα ἀπό τά κείμενα αὐτά ἐλέγχονταν (καί) σέ ἓνα ἐπίπεδο μή πολιτικό καί σέ ζητήματα πού ἀφοροῦσαν ἀποκλειστικά τή γυναικεία τους ὑπόσταση. Εἶναι βέβαιο ὅτι στή λενινιστική παράδοση ἡ ἠθική ἀπαξίωση τοῦ ἀντιπάλου ὑπῆρξε συστηματικό ὄπλο τῆς κομματικῆς προπαγάνδας. Ἐκτός αὐτοῦ, στήν ἴδια πάντοτε παράδοση θεωρήθηκε δεδομένος ὁ «ἀστικός» χαρακτήρας ὀρισμένων γυναικειῶν ἐνασχολήσεων: Κατά ἓναν παράδοξο τρόπο, μερικά ἀντικείμενα τῆς γυναικειᾶς δράσης (ὁ ἐλεγχος τῶν γεννήσεων, ἡ σεξουαλικότητα, ἀργότερα καί ἡ ἴδια ἡ ψήφος) λειτουργοῦσαν ὡς κριτήριο ἰκανοῦ νά τοποθετήσει αὐτομάτως στήν ἀστική τάξη τίς ἀφιερωμένες σέ αὐτά γυναῖκες, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν κοινωνική τους προέλευση ἢ/καί τίς κοινωνικοπολιτικές τους ἐπιδιώξεις. Οὕτως ἢ ἄλλως, χαρακτηρίζοντας τίς γυναικεῖες πολιτικές προτεραιότητες καί συμπεριφορές «μικροαστικές», ὁπότε «ἀντεπαναστατικές», ὁ ἴδιος ὁ Λένιν προσέδιδε συχνά «γυναικεία» χαρακτηριστικά στούς ἀντιπάλους του, ἀντιπαραθέτοντας στή θλιβερή «θηλυπρέπεια» τους τόν ἀδιαμφισβήτητο ἀνδρισμό ἐνός φαλλικού προλεταριάτου. Τή βαθύτερη λογική αὐτῆς τῆς αἰτίας ἀσπάζονταν καί οἱ κομμουνίστριες, οἱ ὁποῖες, στά χνάρια τῆς Κλάρας Τσέτκιν καί τῶν περίφημων συζητήσεών της μέ τόν Λένιν, ἐμφανίζονταν πρόθυμες νά ἐσωτερικεύσουν –καί νά ἀναπαραγάγουν– τήν ἀνδρική ὑποτίμηση τῶν γυναικειῶν ἀγῶνων.¹⁸

Ἀλλά νά ἐπιστρέψουμε στά –κατά κύριο λόγο «ἀνεπίσημα»– κείμενα, μέ τά ὁποῖα κομμουνιστές καί κομμουνίστριες τοῦ Μεσοπολέμου γελοιογράφησαν τίς φεμινίστριες καί ὑπονόμευσαν τήν εἰκόνα τῶν δραστηριοτήτων τους. Καί νά ἐπιμείνουμε γιά λίγο σέ αὐτά. Προηγουμένως, ὡστόσο, ἀξίζει νά παρατηρήσουμε ὅτι τό φύλο τῆς ὑπογραφῆς τῶν συγκεκριμένων ἄρθρων δέν ἔχει τήν παραμικρή σημασία, καμία δηλαδή ἐπίπτωση στό περιεχόμενό τους: οἱ κομμουνίστριες ἀποδέχθηκαν καί καλλιέργησαν μέ πάθος τήν ἐχθρότητά τους πρός τίς φεμινίστριες καί στά γραφτά τους φρόντισαν νά κάνουν σαφές τό χάος πού τίς χώριζε ἀπό αὐτές. Συμμετείχαν ἔτσι ἀποτελεσματικά στήν κατασκευή τῆς καρικατούρας τους, δυσχεραίνοντας ἀκόμη περισσότερο κάθε πιθανότητα συνύπαρξης, πόσο μάλλον συμπόρευσης μέ τίς φεμινιστικές ὁργανώσεις τῆς ἐποχῆς τους. Πράγματι, μερικά ἀπό τά σκληρότερα ἀντιφεμινιστικά λιβελογραφήματα τῆς ἐποχῆς ὑπογράφονται ἀπό γυναῖκες, ἀνοίγοντας ἓνα χάσμα πού ἐμελλε νά γεφυρωθεῖ πολύ δύσκολα στά μεταγενέστερα χρόνια, τότε πού οἱ πολιτικές προτεραιότητες τοῦ ἐνιαίου μετώπου θά ἀπαιτοῦσαν τή σύμπλευση τῶν

κομμουνιστριῶν μέ τίς φεμινίστριες πού οἱ ἴδιες εἶχαν τόσο δυσφημήσει.¹⁹ (Δέν εἶναι τῆς στιγμῆς, ὡστόσο δέν μπορῶ νά ἀποφύγω τόν πειρασμό νά σημειώσω ὅτι οἱ φεμινίστριες δέν ἀπάντησαν ποτέ στίς συγκεκριμένες κατηγορίες. Γιά χρόνια συμπεριφέρονταν σάν νά μήν ἀκουσαν καί σάν νά μή διάβασαν ποτέ ὅσα τούς καταμαρτυροῦσαν οἱ κομμουνίστριες – κυρίως ἐκεῖνα πού τίς ἔθιγαν ὡς γυναῖκες.)

Ἀκόμη, λοιπόν, κι ἂν στόν πυρήνα τῆς ἀπόρριψης τοῦ ἀστικοῦ φεμινισμοῦ κρυβόταν μιᾶ ἀμιγῶς πολιτική αἰτίαση, ἡ οὐσιαστική καταβαράθρωσή του ἐπιτυχανόταν κυρίως μέσα ἀπό τή γελοιογραφική ἀπαξίωση τῶν πρωτεργατριῶν του. Στό σημεῖο αὐτό ἀξίζει ἴσως νά διευκρινιστεῖ ὅτι ἡ κομμουνιστική ἐκδοχή γιά τήν ἀρχέτυπη μορφή τῆς φεμινίστριας οὐδέποτε περιέλαβε, ὅπως συνέβη ἄλλου, τήν ὑπόρρητη κατηγορία τοῦ λεσβιασμοῦ. «Ἡ παράδοξος μορφή φεμινισμοῦ, ἡ μεταβάλλουσα τήν γυναῖκα εἰς διάμεσον τινα τύπον, γιά νά ἀνατρέξω στήν πρώτη διατύπωση τῆς Ἰωάννας Κομῶτη, ὑπῆρξε ἐξαρχῆς γιά τούς ἐγγῶριους κομμουνιστές μιᾶ «παρέκκλιση» πού δέν ὑπῆρχε περίπτωση νά βρεῖ πρόσφορο ἔδαφος στήν Ἑλλάδα.²⁰ Ἡ μοναδική, ἀπό ὅσο γνωρίζω, σχετική νύξη στόν ἐλληνικό κομμουνιστικό τύπο τοῦ Μεσοπολέμου ἀφοροῦσε τίς ἀγγλίδες σουφραζέτες καί χλευάζε, διά στόματος Κλάρας Τσέτκιν, τόν «γυναικειό “ἀνδρισμό” τους».²¹ Παράδοξως, ἀκόμη καί τίς στιγμές πού ὁ φεμινισμός ἐλεγχόταν ὡς ὑπεύθυνος γιά πιθηκιισμό τῶν ἀνδρικών συμπεριφορῶν (ἀπό τό τσιγάρο καί τά παντελόνια ὡς τήν ψήφο), οἱ ἐλληνίδες φεμινίστριες καταγγέλλονταν γιά ἀνεξέλεγκτη ἀνάπτυξη τῶν «θηλυκῶν» τους ἀδυναμιῶν, γιά πλήρη ὑποταγή στή γυναικεία τους φύση, ὄχι γιά τόν ἐξανδρισμό τους. Μιᾶ ἀλυσιδωτή ἐξίσωση (φεμινίστρια ἴσον ἀσκή ἴσον γυναῖκα) διευκόλυνε τήν ἀπόδοση στίς φεμινίστριες ὅλων τῶν «γυναικειῶν»

18. Βλ. σχετικά τίς θέσεις τοῦ Λένιν στό ἄρθρο του «Ἡ ἐργατική τάξη καί ὁ νεομαλθουσιανισμός» (Πράβδα, 16 Ἰουνίου 1913), καθώς καί τίς ἐπιστολές του πρός τήν Ἰνέσα Ἀρμάν (17 καί 24 Ἰανουαρίου 1915) πού περιλαμβάνονται στό Β. Ι. Λένιν, *Γιά τή χειραφέτηση τῆς γυναῖκας*, ὅ.π., σ. 33-37 καί 44-49. Γιά τά ζητήματα αὐτά, βλ. ἐπίσης τό ἄρθρο τῆς Françoise Picq, «Oubliées sur la place rouge», *Parole!* 1/Ἀνοιξη 1978, σ. 27-33.

19. Εὐγλωττη εἶναι στό σημεῖο αὐτό ἡ μαρτυρία τῆς Αὔρας Παρτσαλίδου γιά τή διαδικασία «ξεσκεπάσματος» τῶν φεμινιστριῶν ἀπό τίς κομμουνίστριες, ἐν προκειμένῳ τῆς Μαρίας Σβώλου: *Ἀναμνήσεις ἀπό τή ζωή τῆς ΟΚΝΕ*, ὅ.π., σ. 54.

20. Ἰ.[ωάννα] Κ.[ομιῶτη], «Ἡ γυναικεία ψήφος», Β', *Πισοπάστης* 19 Ἰανουαρίου 1920.

21. «Φεμινισμός-Σοσιαλισμός. Τί λέγει ἡ Τσέτκιν», στό ἴδιο 15 Μαρτίου 1927. Ἀνεξάρτητα ἀπό τό φεμινισμό, πάντως, ὁ λεσβιασμός ἀντιμετωπίστηκε ἀπό τούς κομμουνιστές τῆς ἐποχῆς σάν μεγαλύτερη «διαστροφή» ἀπό τήν ἀνδρική ὁμοφυλοφιλία.

ιδιοτήτων πού οι κομμουνιστές χρέωναν δίχως πολλές τύψεις στίς εκπροσώπους τής «θηλυκής κεφαλαιοκρατίας», αλλά και σέ κάθε γυναίκα πού διάλεγε δρόμους πού δέν συνέκλιναν μέ τόν δικό τους.

ΕΦΟΣΟΝ ΑΣΤΗ, κάθε φεμινίστρια αντιμετωπιζόταν έπομένως και σάν «γυναίκα έλαφρή και άμυαλή, όπως όλα τά κορίτσια τής “καλής τάξεως”». ²² Ένα καλό παράδειγμα προσφέρουν έδω τά σχόλια για τίς γυναίκες πού συμμετείχαν στό Γυναικείο Συνέδριο τού 1921: «Δεσποινίδες κυρίως τής μέσης λεγομένης τάξεως», αλλά ταυτόχρονα «γραμματιζούμεναι άριστοκράτιδες», οι γυναίκες αυτές χαρακτηρίζονταν άδιακρίτως άδαιείς, ήμιαθειές και ύστερικές. ²³ Η κριτική στό σημαδιακό αυτό συνέδριο μετατοπιζόταν έτσι αυτόμάτως από τό περιεχόμενο τών εργασιών του –για τό όποιο θά είχαν νά πούν πολλά οι κομμουνιστές τής έποχής– σέ μία συνολική απόρριψη τού «είδους» τών γυναικών πού τό διοργάνωσαν. Τήν ίδια στάση θά συναντήσουμε κάθε φορά πού οι κομμουνιστές τού Μεσοπολέμου δυσασεστούνταν μέ τά δημόσια λόγια ή έργα μιάς γυναίκας. “Όταν, λόγου χάρη, ή Έλένη Κορύλλου [Άλκης Θρύλος], δραστήριο τότε στέλεχος τού Συνδέσμου, υποστήριξε ότι στην Έλλάδα δέν είχε ακόμη άναπτυχθεί σοβαρή κομμουνιστική λογοτεχνία, ή απάντηση άφορούσε περισσότερο τήν ίδια και λιγότερο τόν ισχυρισμό της. Χωρίς νά κατονομάζεται, ή κριτικός χαρακτηριζόταν «μεγαλόσχημη κυρία» πού παριστάνει τή λογία και, αντί νά άρκεστεί στά έκατομμύρια της, άνακατεύεται στά φιλολογικά πράγματα «μόνο και μόνο για νά σκοτώνη τίς άπέραντες ώρες τής άνίας της». ²⁴

Στό κλίμα αυτό, ή ένασχόληση τών γυναικών μέ τό φεμινισμό έχανε αυτόμάτως τήν πολιτική της διάσταση και γινόταν συνώνυμη τής άεργίας, τής κοσμικότητας και τής έπιδεικτικής κατανάλωσης. Άνεξάρτητα από τό εκάστοτε περιεχόμενό τους, οι φεμινιστικές δραστηριότητες καταγγέλλονταν έτσι συλλήβδην σάν καρπίσιο κάποιων σαχλών όσο και άργόσχολων γυναικών τής εκμεταλλεύτριας τάξης. Άλλά και στίς ελάχιστες περιπτώσεις πού ή αίτίαση παρέμενε κατά κύριο λόγο πολιτική, οι φεμινίστριες αντιμετωπιζόνταν σάν φερέφωνα τών κεφαλαιοκρατών, συζύγων ή πολιτικών φίλων ή δράση τους ταυτιζόταν μέ τούς άστικούς τρόπους διασκέδασης και ό φεμινισμός γινόταν άντιληπτός σάν μία ακόμη φανέρωση τής άστικής πανουργίας. Εισάγοντας, για παράδειγμα, τίς κομμουνίστριες στην έννοια τής «διπλής σκλαβιάς», ή άνακοίνωση τού κόμματος για τή Διεθνή Ημέρα τής Γυναίκας (Μάρτιος 1924) υπογράμμιζε ότι ή ύποδεέστερη κοινωνική θέση τών γυναικών «δέν γιατρεύεται μέ τίς φεμινιστικές άπάτες πού καλλιεργούνε οι κυρίες τής “ύψηλης άριστοκρατίας”, οι κυρίες τού “καλού κόσμου”, οι Έλληνίδες οι μοντέρνες μέ τούς χοροσυνδέσμους και τίς χοροεσπερίδες τους». ²⁵ Άντίστοιχες διατυπώσεις θά συναντήσουμε και τήν επόμενη χρονιά, μέ άφορμή τή φορά αυτή τή συζήτηση για τήν ψήφο: «Έ-

μας, όμως, τίς γυναίκες πού δουλεύουμε, δέν μας συγκινούν τά κροκοδείλια δάκρυα τών κυριών τής μπουρζουαζίας, γιατί ξαίρουμε από κόλπα άστικά». ²⁶ Στή συγκυρία πού εξετάζουμε, ή άποστασιοποίηση τών κομμουνιστών από τή μεταρρυθμιστική φεμινιστική λογική είναι βέβαια άυτονόητη. Άς άρκεστούμε σέ δύο παραδείγματα: «Ό άγώνας για τήν άπελευθέρωση τής γυναίκας δέν είναι άγώνας ψηφισμάτων και έπιτροπών, δέν είναι κοινοβουλευτικό ζήτημα. Όχι. Όποιος υποστηρίζει αυτό τό πράγμα είναι στην καλλίτερη περίπτωση ένας άπλοϊκός ή ήλίθιος πού μόνο οίχτος τού αξίζει, στή δέ χειρότερη ένας κανάγιας τσαρλατάνος κι εκμεταλλευτής». ²⁷ Και τό δεύτερο: «Στόν άστικό παράδεισο ή άπληστία τών εργοδοτών, ή άεργία, οι άμείλιχες οικονομικές συνθήκες δέν έπιτρέπουν όσο ύπάρχει τό σημερινό κεφαλαιοκρατικό σύστημα τήν έξίσωση, κι ούτε θά τήν έπιτρέψουν, παρ’ όσα νά φωνάζουν οι φεμινίστριες τού γλυκού νερού και τών σαλονιών». ²⁸

Παράλληλα, ώστόσο, μέ τήν πολιτική αυτή καταγγελία πού ταυτίζει τό φεμινισμό μέ καπιταλιστική άπάτη, ό κομμουνιστικός λόγος τής έποχής φιλοτεχνεί εικόνες τών φεμινιστριών πού δέν έχουν καμία άπολύτως σχέση μέ τίς πολιτικές ή/και κοινωνικές τους δραστηριότητες. Έτσι, ό φεμινισμός μετατρέπεται σέ «γυναικείον σπόρτ», και μάλιστα άκίνδυνο, πού άπασχολεί άδιακρίτως άριστοκράτιδες, δεσποινίδες τής μεσαίας τάξης, άνόητες μικροαστές κ.ο.κ., οι όποίες, έπίσης άδιακρίτως, έπιδίδονται σέ διοργανώσεις κοσμικών συνάξεων προκειμένου νά διασκεδάσουν τήν πλήξη τους ή νά έπιδείξουν τά καινούρια τους ρούχα. ²⁹ Στό κλίμα αυτό, οι εκδηλες διαφοροποιήσεις μεταξύ τών σημαντικότερων γυναικείων συσσωματώσεων τής έποχής γίνο-

22. «Η ήθική τους», *Ριζοσπάστης* 27 Ιουλίου 1920.

23. «Τό Γυναικείο Συνέδριον», στό *ίδιο* 6 Άπριλίου 1921. Πρόκειται για τό συνέδριο πού διοργάνωσε ή Καλλιερρόη Παρρέν και σχολιάστηκε άρνητικά από τίς σημαντικότερες συνιστώσες τής γυναικείας κίνησης τής έποχής.

24. Ό Σύντροφος, «Οι κυρίες μέ τά φασαμέν», *Ριζοσπάστης* 15 Μαρτίου 1923.

25. «Η Διεθνή Ημέρα τής Γυναίκας. Τό Κομμουνιστικό Κόμμα τής Έλλάδος (Γυναικείο Τμήμα)», στό *ίδιο* 11 Μαρτίου 1924.

26. Κομμουνίστρια, «Οι προλεταρίσες και ή γυναικεία ψήφος», στό *ίδιο* 15 Ιουνίου 1925.

27. Γ. Κολοζώφ, «Οι γυναίκες και ή προλεταριακή πάλη», στό *ίδιο* 29 Ιουλίου 1925.

28. Σόνια Ντούργκα, «Η πληρωμή τής γυναικείας εργασίας», στό *ίδιο*, 20 Οκτωβρίου 1929.

29. Η έκφραση «γυναικείον σπόρτ» χρησιμοποιείται για νά χαρακτηρίσει τό Συνέδριο 1921 και επανέρχεται σέ πολλά κείμενα για νά στιγματίσει τό φεμινισμό σάν «άκίνδυνο σπόρ ώρισμένων κυριών». Βλ., μεταξύ άλλων, Φούλα Χατζιδάκη-Πορφυρογένη, «Φεμινισμός άστικός και προλεταριακός», *Πρωτοπόροι*, φύλλο 5 (Ιούνιος 1931), σ. 193.

νται άόρατες και όργανώσεις με ριζικές μεταξύ τους διαφωνίες άντιμετωπίζονται σάν μιά ένιαία και άδιαίρετη γυναικεία κίνηση με ταυτόσημες πρακτικές και κοινές επιδιώξεις. (Νά έπαναλάβω, ώστόσο, πώς ό ριζοσπαστικός φεμινισμός τού Συνδέσμου θά άποτελέσει τόν προνομακό στόχο και θά συγκεντρώσει τά περισσότερα κομμουνιστικά πυρά.)

ΑΥΤΗ Η ΑΠΟΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ τού φεμινισμού και ή ταύτιση του με τίς προσωπικές στρατηγικές κάποιων κυριών τής άργόσχολης τάξης είναι ένα μοτίβο πού θά συναντήσουμε από νωρίς στά μεσοπολεμικά κομμουνιστικά κείμενα: «Ό φεμινισμός άπέτυχε. Έκφυλίστηκε. Κι' έξελίχτηκε σέ μόδα», διαβάσουμε στή γυναικεία στήλη τής δεκαπενθήμερης τότε *Νεολαίας*, όργάνου τής ΟΚΝΕ, τόν Νοέμβριο τού 1923. «Δέν ένοιωσαν οι γυναίκες πώς δέ χύθηκε σέ έπαναστατικά καλούπια. Καί δέν αισθάνθηκαν πώς μερικές ψευδοδιανοούμενες φεμινίστριες τόν άκολούθησαν από άρριδισμό και μονάχα για έπίδειξη. Ό φεμινισμός έπρεπε νάναι τό σύνθημα ενός κοινωνικού άγώνα κι' όχι μιά νερόδραστη φιλολογία». ³⁰ Η σκληρότητα τής μορφής έχει τούς λόγους της: Τήν έποχή εκείνη, όπως προκύπτει από τήν επικοινωνία τού περιοδικού με τούς άναγνώστες και, κυρίως, τίς άναγνώστριές του, πολλά κορίτσια διερενοούσαν τούς τρόπους πού θά τούς επέτρεπαν νά συνδυάσουν άρμονικά τήν κομμουνιστική με τή φεμινιστική τους ταυτότητα.

Περιττό νά άναφερθώ διεξοδικά στήν έπιβίωση τής καταγγελίας. Ούτως ή άλλως, ό φεμινισμός θά κατανοούσε σύντομα συνώνυμο κάθε «θηλυκού» έλαττώματος. Περιορίζομαι, ένδεικτικά, στήν κριτική πού άσκησαν οι κομμουνιστές στήν πρώτη μεγάλη γυναικεία συγκέντρωση για τήν ψήφο, ή όποία πραγματοποιήθηκε τόν Μάρτιο τού 1928 στό θέατρο «Άπόλλων»: «Η κίνηση αυτή γίνεται για ν' άκουσθή τό όνομα μερικών κυριών τών σαλονιών, πού βαρέθηκαν πιά νά πίνουν μονάχα τσάι και νά χορεύουν -ίσως γιατί τίς πήραν τά γερατεία- και θέλουν νά έμφανιστούν ως "φεμινίστριες" για ν' άκουστούν λιγάκι και τά όνόματά τους, τά ξεχασμένα πιά από τήν κοσμική στήλη τών έφημερίδων», άναφέρει ένα σχόλιο. ³¹ Για «φωνές, παράτες, ρεβερέντζες» μιλά ένα άλλο και χλευάζει πού οι κοσμικές στήλες άσχολήθηκαν με τήν έμφάνιση τών διοργανωτριών και, ιδιαίτερα, με τό «μπέξ ταγιέρ» μιας από αυτές. ³² «Μά ποιός ήταν ό σκοπός τών κυριών αυτών;», άναρωτιέται ρητορικά ένα τρίτο. «Άφοϋ γέρασαν και πιά δέν έχουν πέραση, μ' αυτό τό μέσο κατώρθωσαν νά γραφθή στήν κοσμική κίνηση τό όνομα και τό κοστούμι τους». ³³ Άκολουθεί ή συμπύκνωση τής γελοιογραφίας σέ ένα χρονογράφημα με τόν λιτό -όσο και γενικευτικό- τίτλο «Φεμινισμός»: Η ήρωίδα τού χρονογραφήματος γυρεύει ταγάρο. Τής τό άρνούται. Έκείνη χτυπά τό πόδι, παριστάνει ότι λιποθυμά. Τής δίνουν τσιγάρο. Γυρεύει ούζο. Τό κερδίζει κι αυτό και πανηγυρίζει τή δεύτερη νίκη της. Παίρνει φόρα και

γυρεύει νά γλεντήσει. Έγκαταλείπει τά παιδιά της και γυρνάει τά βράδια έξω, πίνοντας και βρίζοντας σάν χαμάλης. Γυρεύει τέλος ψήφο, σαλιαρίζει με ύπουργούς και βουλευτές για νά κάμψει τήν άντίστασή τους. Δέν τά καταφέρνει. Τραβάει τώρα κι αυτή «γεμάτη πολεμικό μένος» στόν «Άπόλλωνα». Καί ή ιστορία κλείνει με τό διδακτικό έπιμύθιο: «Όλη ή ύπόθεση τού "φεμινισμού" είναι ζήτημα "κυριών" και θέμα για τά σαλόνια». ³⁴

Καθώς τά χρόνια περνούν, ό φεμινισμός σιγματίζεται όλο και περισσότερο σάν δραστηριότητα γυναικών πού, όταν «δέν τίς χωρούν πιά τά σαλόνια, φιλοδοξούν ν' άκουστούν και στή Βουλή τής "Δημοκρατίας"». ³⁵ Χαρακτηριστικά είναι στό σημείο αυτό τά σχόλια πού συνοδεύουν κάθε συλλογική γυναικεία κινητοποίηση τής έποχής. Στά 1929, λόγω χάρη, ή συμμετοχή γυναικών όργανώσεων, δραστηριοποιημένων ήδη στό πλαίσιο τής βαλκανικής Μικρής Άντάντ τών Γυναικών, στό Διεθνές Συνέδριο τής Ειρήνης (Άθήνα, 6-11 Όκτωβρίου) δέχεται πυρά πού δέν άσχολούνται ούτε προς στιγμή με τό περιεχόμενο τών εργασιών του: μιά από τίς συμμετέχουσες έμφανίζεται νά ρωτά για τά θέματα τού συνεδρίου, κάποια άλλη τής άπαντά για τή σωστή μάγκα πούδρας, μιά τρίτη άνησυχεί μήπως έβαλε πολύ ρούζ και «είναι νά σκάσει» πού δέν είναι έτοιμο τό καινούριο της ταγιέρ, «και πώς θά πάω, ή Λουλού και ή Φιφή θάναι τού κουτιού». Στόχος τους νά βρουν στό συνέδριο «κάποιον τής προκοπής» ή, τουλάχιστον, νά έρωτοτροπήσουν με τούς ξένους προσκαλεσμένους. ³⁶ Παρεμφερής κριτική θά ά-

30. Ρόζα, «Η γυναίκα στήν κοινωνία», *Νεολαία*, τ. 23 (15 Νοεμβρίου 1923), σ. 4.

31. «Οι φεμινίστριες», *Ριζοσπάστης* 16 Μαρτίου 1928. Στή συγκέντρωση συμμετείχαν οι σημαντικότερες γυναικείες όργανώσεις τής έποχής και στίς όμιλήτριες περιλαμβάνονταν ή Μαρία Σβάλου (Σύνδεσμος), ή Άγνή Ρουσοπούλου (Έθνικό Συμβούλιο), ή Δώρα Μοάτσου (γυναικεία σωματεία Κρήτης), ή Άθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού (Διεθνής Σύνδεσμος Γυναικών, Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών) και ή Δώρα Βουρλούμη (Φοιτητική Συντροφιά).

32. Κομμουνίστρια, «Οι φεμινίστριες», *Ριζοσπάστης* 19 Μαρτίου 1928.

33. «Πώς άγωνίζονται», *στό ίδιο* 19 Μαρτίου 1928.

34. Προλετάριος, «Φεμινισμός...», *στό ίδιο* 20 Μαρτίου 1928. Παρόμοια κριτική θά άσκηθεί και τήν έπόμενη χρονιά στή δεύτερη μεγάλη συγκέντρωση τών φεμινιστριών για τήν ψήφο. Βλ. ένδεικτικά: Η εργάτρια, «Πάνω στή χθεσινή συγκέντρωση για τήν δημοτική ψήφο στίς γυναίκες», *Ριζοσπάστης* 1 Άπριλίου 1929.

35. Σόνια Ντούργκα, «Ό φεμινισμός από τήν άποψη μας», *στό ίδιο* 12 Σεπτεμβρίου 1929.

36. Σόνια Ντούργκα, «Ειρημιστικός διάλογος», *στό ίδιο* 12 Όκτωβρίου 1929. Για τό συνέδριο αυτό, βλ. «Τό Συνέδριο τής Ειρήνης», *Ό Άγώνας τής Γυναίκας* Ε/102 (15 Όκτωβρίου 1929), σ. 3-4, 6.

σκηθεῖ τὴν ἐπόμενη χρονιά καί στίς διοργανώτριες τοῦ Πρώτου Συνεδρίου γιά τὴν Προστασία τῆς Μητρότη-
τας καί τοῦ Παιδιοῦ: «Στὴ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων ἐκμε-
ταλλευτῶν διάφορες κυρίες τῆς “ἀριστοκρατίας” ἐπι-
δείχνουν τὰ πολυποίκιλα χαρίσματά τους, συζητώντας
γιά τὴν “προστασία τῆς μητέρας καί τοῦ παιδιοῦ”,
εἶναι τό τετριμμένο σχόλιο. Μόνο πού ἐδῶ, ἡ λησμο-
νημένη πολιτικὴ αἰτίαση κάνει καί πάλι τὴν ἐμφάνισή
της: «Οἱ ἐκμεταλλευτές κι’ οἱ γυναῖκες τους πού οἱ βα-
ρύτιμες τουαλέττες τους στάζουν αἷμα τῆς μητέρας ἐρ-
γάτριας καί χωρικήσ καί τοῦ παιδιοῦ ἔχουν τὴν ἀνάι-
δεια νά μαζεῦονται σέ συνέδριο “προστασίας” αὐτῶν
ἀκριβῶς πού ροφοῦν τό αἷμα».³⁷

Δέν ἔχει, πιστεύω, νόημα νά πολλαπλασιασῶ τὰ πα-
ραδείγματα. Κάθε ἀφορμὴ θά σταθεῖ ἱκανὴ νά προκα-
λέσει μιὰ ἀκόμη ἐπίθεση στίς γελοῖες φεμινίστριες καί
τὰ ἀστικά ὅσο καί γυναικίσια τερτίπια τους. Ὅταν,
λόγου χάρι, οἱ Ἀθηναῖοι αἰφνιδιάζονται ἀπὸ τίς πρῶ-
τες ἀφίσες μέ τό πρόσωπο τῶν πολιτικῶν στοὺς δρό-
μους τῆς πόλης, ἡ μπάλα θά πάρει καί πάλι τίς ὀπα-
δοὺς τῆς ψῆφου: «Καλέ κύτταξε, τί σέξ ἀπὴλ πού ἔχει
αὐτός... Ἄχ, ναί, ἀγαπητή μου, εἶναι σαρμάν... Πολύ
σαρμάν! Ἄν εἶχαμε ψῆφο, θά μπορούσα νά τόν ὑπο-
στηρίξω... [...] Γι’ αὐτό πρέπει ν’ ἀγωνιστοῦμε γιά τὴν
βουλευτικὴ ψῆφο».³⁸ Κι ὅταν μερίδες τῆς φεμινιστικῆς
κίνησης θέτουν τό αἴτημα τῆς συμμετοχῆς τῶν γυναι-
κῶν στίς ἐκλογικῆς λίστες ἐνόψει δημοτικῶν ἐκλογῶν,
ἀντί, ὅπως συνέδη ἄλλοῦ, νά συμπεριλάβουν καί οἱ
ἴδιοι γυναῖκες στὰ ψηφοδέλτιά τους, οἱ ἐγχώριοι κομ-
μουνιστές θά προτιμῆσουν νά ἐπαναπαυτοῦν στήν τυ-
ποποιημένη πιά κατηγορία: «Οἱ φεμινίστριες κυρίες,
ὕστερα ἀπὸ τὰ τσάγια, τίς θεγγέρες, τὰ ζούρ φῆξ καί
τὰ γλέντια τους, μαζί μέ τό θόρυβο πού σηκώνουν γιά
νά περάσουν ἀπὸ τὴν κοσμικὴ στήλη τῶν ἐφημερίδων
στό πολιτικὸ ρεπορτάζ, ἔχουν γιά σκοπὸ νά ἐνισχύ-
σουν καί τοὺς κεφαλαιοκράτες προστάτες φίλους καί
πάτρωνές τους, ξεγελώντας τίς ὑποψήφιες νά ψηφί-
σουν τοὺς ἀστους ὑποψήφιους καί τίς ἴδιες αὐτές κυ-
ρίες πού θά μποῦν στὰ ψηφοδέλτιά τους».³⁹ Ὅταν, τέ-
λος, ἡ παρέμβαση τῶν φεμινιστριῶν στὰ γυναικεῖα
συνδικαλιστικὰ ζητήματα κρίνεται πῶς ὑποθάλπει τὸν
ἀνταγωνισμό τῶν φύλων, ἡ ἀπάντηση θά εἶναι καί πάλι
ἡ ἴδια: ἀγνοοῦνται οἱ ἐνοχλητικῆς θέσεις καί χλευά-
ζονται τὰ ψηλά τακούνια τους.⁴⁰

Ὡς Ἐδῶ, ἡ ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΗΣΗ τῶν φεμινιστριῶν περνᾶ
μέσα ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ταῦτισή τους μέ τὴν κυρίαρχη
εἰκόνα της, συνήθως μεσήλικης, ἀεργῆς καί κοσμικῆς
ἀστῆς. Ἡ εἰκόνα, ὡστόσο, αὐτὴ περιλάμβανε οὕτως ἢ
ἄλλως καί μιὰ πρόσθετη αἰτίαση, τὴν ὁποία δέν θά
ἄφηναν ἀνεκμετάλλευτη οἱ κομμουνιστές τοῦ Μεσοπο-
λέμου. Ἔτσι, κάποιες φορές ἡ καρικατούρα προσλαμ-
βάνει μιὰ διαφοροτικὴ χροιά, γλιστρᾶ σέ μιὰ εὐθέως
ἠθικὴ καταγγελία, ταυτίζει ἐντέλει τό φεμινισμό μέ τὴν
τάση ἐκπόρνευσης τῶν γυναικῶν τῆς ἀστικῆς τάξης.
Τὴ βαριά κατηγορία προαναγγέλλει στήν ἀρχὴ τῆς πε-

ριόδου ἓνας ὑπαινιγμός, ἡ μᾶλλον μιὰ λέξη, ὅταν οἱ
γυναῖκες πού συμμετεῖχαν στό Συνέδριο τοῦ 1921 χα-
ρακτηρίζονται συλλήβδην «ῥαίτες γαντοφορεμένες πα-
ξιμάδες τοῦ καλοῦ κόσμου».⁴¹ Ἡ κατηγορία ἐπανερχε-
ται λίγο ἀργότερα, τότε πού ἡ Ράικα ἐπιχειρεῖ νά συ-
γκροτήσῃ τὴν κομμουνιστικὴ ἐκδοχὴ γιά τὴν ἀπελευ-
θέρωση τῶν γυναικῶν. Ἀξίζει νά δοῦμε πῶς: «Οἱ ἴσα-
με σήμερα διάφορες γυναικεῖες ὀργανώσεις οἱ πῶ πολ-
λές εἶνε φιλανθρωπικά ἰδρύματα, ἄλλες κοινωνικοὶ
ὀργανισμοὶ μὰ κι’ οἱ πολιτικοὶ ἀκόμα σύνδεσμοι, ἐπει-
δὴ ἦσαν προϊόντα τῆς ἀστικῆς πλουτοκρατίας καί
ὠδηγοῦντο ἀπὸ διάφορες κυρίες τῆς ἀνωτέρας κοινω-
νίας, μέ τὴν ψυχολογία καί τὴ μόρφωση τῆς τάξεως
των, δέν κατῶρθωσαν τίποτ’ ἄλλο παρά ν’ ἀναπτύξουν
ἓναν ἐγωισμό ὑπέμετρο, μιὰ ὑπερτροφικὴ ἀντίληψη
τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας πού παραζαλισμένη ἀπὸ θο-
λές πνευματικῆς ἐπιδράσεις κι’ ἀπὸ τίς περίπλοκες κι’
ἀκατάστατες οἰκονομικῆς συνθήκες τοῦ τωρινοῦ και-
ροῦ παρέσυραν σ’ ἓνα δίχως τύψη, δίχως περιορισμούς,
δίχως ἠθικῆς ἀρχές ἢ τουλάχιστο πρόληψες Ἡδονι-
σμό».⁴²

Οἱ βάσεις ἔχουν πιά τεθεῖ γιά τὴν ἀνεμπόδιση ἀνά-
πτυξη τοῦ ἐπιχειρήματος: ἡ ἐνασχόληση μέ τό φεμινι-
σμό συνεπαγόταν, μεταξύ ἄλλων, καί τὴ σεξουαλικὴ
ἐλευθεριότητα. Τό καίριο χτύπημα δίνεται καί πάλι
στὰ 1928 μέ τὴν εὐκαιρία τῆς συγκέντρωσης γιά τὴν
ψῆφο πού τόσο ἐρέθισε τοὺς κομμουνιστές τῆς ἐποχῆς.
Συμβουλευόντας τίς ἐργαζόμενες γυναῖκες νά μείνουν
ἀνεπηρέαστες ἀπὸ τὴν κινητοποίηση γιά τὴν ψῆφο, ὁ
χρονογράφος τοῦ *Ριζοσπάστη* δέν μασᾶ τὰ λόγια του:
«Ἄς ἀφίσουν τίς κυρίες τοῦ “καλοῦ κόσμου” μέ τὰ
κοινημάτα τους, τίς “νέες ιδέες” τοῦ τσιγάρου καί τῆς
κοκαίνης, μέ τό “Λύκειο τῶν Ἑλληνίδων” καί τὸν Ἄ-
γωνα τῆς Γυναίκας”, ἄς τίς ἀφίσουν νά φλυαροῦν
ἀνάμεσα ἀπὸ δυὸ σπασμούς μιᾶς σάπιας ἡδονῆς γιά
τὴ “φιλανθρωπία” καί γιά τὴν ψῆφο, γιά τὰ “γράμμα-

37. Μ. Ν., «Ἡ ἐργαζόμενη γυναῖκα», *Ριζοσπάστης* 25
Ὀκτωβρίου 1930. Βλ. τὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου πού ἐπι-
μελήθηκε ἡ Ρόζα Πρωτεκδικίου στό *Α’ Πανελλήμιον Συνέ-
δριον προστασίας μητρότητος καί παιδικῶν ἡλικιῶν* (Ἀθή-
ναι, 19-26 Ὀκτωβρίου 1930), Ἀθήνα χ.χ.

38. Πρωτοπόρος, «Διαγωνισμός καλλονῆς», *Ριζοσπάστης*
11 Σεπτεμβρίου 1932.

39. «Ἡ ἐργάτρια, ἀγρότισσα καί φτωχὴ νοικοκυρά στίς
δημοτικῆς ἐκλογές. Οἱ μεγαλόσημες φεμινίστριες... προστά-
τριες τῶν γυναικῶν. Μόνο στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση ἡ ἐργα-
ζόμενη γυναῖκα ἀπόχτησε ἀληθινὰ δικαῖώματα», *στό ἴδιο*
25 Μαΐου 1933.

40. Φιλοποίμενας Καρβελάκης, «Ἡ ἑνατὴ Γενικὴ Συνέ-
λευση τῆς Ὀμοσπονδίας τῶν Δημοδιδασκάλων», *στό ἴδιο*
10 Μαΐου 1927.

41. «Τί νά σᾶς κάνουμε!», *στό ἴδιο* 4 Ἀπριλίου 1921.
Ἡ ὑπογράμμιση δική μου.

42. Ράικα, «Ἡ ἀποψή μας», *στό ἴδιο* 7 Ἀπριλίου 1925.

τα' καί γιά τή μόδα».⁴³ Μέ γυναικεία αὐτή τή φορὰ ὑπογραφή, ἡ ἴδια κατηγορία θά ἀπευθυνθεῖ καί στίς φεμινίστριες τῆς Θεσσαλονίκης (ἀνάμεσά τους καί στήν Ἑλπίδα Ἀντωνιάδου πού ἀπομακρύνθηκε ἀπό τή δημόσια ἐκπαίδευση δύο χρόνια ἀργότερα ὡς κομμουνίστρια), ὅταν κατά τήν ἐπίσκεψή τους στόν Βενιζέλο γιά τό ζήτημα τῆς ψήφου δέχονται, ὑποτίθεται χωρίς νά ἀντιδράσουν, κάποια φιλοφρόνηση ἀπό τό στόμα τοῦ πρωθυπουργοῦ. «Ξελιγώθηκαν» οἱ «ἐκφυλες» φεμινίστριες μέ τό «κοπλιμάν γιά τίς κλινικές τους ἰκανότητες», ἰσχυρίζεται τό δημοσίευμα τοῦ *Ριζοσπάστη*, γιατί οἱ γυναῖκες αὐτές εἶναι μαθημένες νά «κάνουν ἀγώνα μέ ψηφίσματα στίς γκαρσονιέρες τῶν ὑπουργῶν».⁴⁴

Ἄς σταματήσω ἐδῶ. Πιστεύω πῶς τά παραδείγματα πού παρέθεσα ἀρκοῦν γιά νά δείξουν τοὺς δρόμους πού πήραν κομμουνιστές καί κομμουνίστριες τοῦ Μεσοπολέμου προκειμένου νά ἀντιπαρατεθοῦν στή φεμινιστική κίνηση τῆς ἐποχῆς τους. Ἄς περιοριστώ, λοιπόν, σέ μία τελική διευκρίνιση: ἡ ἀκραία διακωμώδηση τῆς φεμινίστριας ἀποκοιτοῦσε νόημα μόνον ὡς ἀντίποδας ἐνός ἄλλου προτύπου γυναικείας πολιτικότητας. Πρόκειται γιά ἕνα πρότυπο πού κατασκευάζεται τόν ἴδιο καιρό ἀπό τόν «ἀτυπο» κομματικό λόγο καί ἔχει τή δική του συναρπαστική ἱστορία πού, δυστυχῶς, ὑπερβαίνει κατά πολύ τὰ περιθώρια αὐτοῦ τοῦ κειμένου. Τό γυναικεῖο αὐτό κομμουνιστικό πρότυπο, ἡ ἐργάτρια, ἀκολουθεῖ τήν ἀντίστροφη πορεία ἀπό τή φεμινίστρια πού «καίγεται», ὅταν ἀποφασίσει νά «πολιτευτεῖ». Ὅσο δέν ἀσχολεῖται μέ τά κοινά, ἡ ἐργάτρια ἀποτελεῖ ἕνα ἄθλιο θύμα τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, ἀντικείμενο τῆς πιό στυγνῆς οικονομικῆς καί σεξουαλικῆς ἐκμετάλλευσης. Ἡ μοῖρα τῆς συνοψίζεται στήν πείνα, τήν πορνεία καί τόν «ἀργαλειό πού τή λιώνει», τό μελωδικό τρίπτυχο τῆς ἐξαθλίωσης πού θά συναντήσουμε σέ ἀπειρα ποιήματα, διηγήματα καί χρονογραφήματα τῆς ἐποχῆς. Τά πάντα, ὡστόσο, ἀλλάζουν, ὅταν στήν ἄψυχη ἐργάτρια ἐμφυσηθεῖ ἡ ταξική συνείδηση, ὅταν συντελεστεῖ ἡ ταξική τῆς ἀφύπνιση. Ἡ πολιτική δραστηριοποίησή της εἶναι ἕνας μονόδρομος πού τήν ὀδηγεῖ ἀπό τήν ἀπόλυτη θυματοποίηση στήν ἐκ προοιμίου ἰσότιμη συμμετοχή στούς κοινούς ἀγῶνες ἀνδρῶν καί γυναικῶν. Στή διαδικασία αὐτή, σέ ἀντίθεση μέ τήν πολιτική ἐκείνη ἐνασχόληση πού καταδικάζει τίς φεμινίστριες σέ ἐκπόρνευση, οἱ ἐργάτριες ἐξαγνίζονται ὡς γυναῖκες· ἡ πορνεία δέν ἐλλοχεύει πιά σέ κάθε στροφή τοῦ δρόμου, τό φάσμα τῆς πείνας δέν τίς τρομάζει πιά, τό ἀφεντικό δέν ἔχει πιά τά κότσια νά τοὺς ριχτεῖ.

Ἀλλά τό ὑποκείμενο τῶν κοινωνικῶν ἀγῶνων δέ ἀλλάζει αὐτομάτως μέ τήν εἰσοδο τῶν γυναικῶν στήν πολιτική. Ἀντιθέτως. Ἔτσι, παράλληλα μέ τό πρότυπο τῆς ἐργάτριας-θύματος πού μεταμορφώνεται στήν ἐργάτρια-ἀγωνίστρια, ἐμφανίζεται ἀπό νωρίς καί τό πρότυπο τῆς ἡρώιδας μάνας, γυναίκας ἢ ἀδελφῆς τοῦ ἀγωνιστή, μιᾶς γυναίκας τῆς ὁποίας ὁ πολιτικός ρό-

λος ἀπορρέει ἀρμονικά ἀπό τή θέση της στήν οἰκογένεια καί ἐξαντλεῖται σέ αὐτήν. Οἱ νέες αὐτές εἰκόνες γυναικῶν προτείνονται στόν μεσοπολεμικό κομμουνιστικό λόγο ὡς ἀντίποδας τῆς στερεοτύπης εἰκόνας τῆς φεμινίστριας, ἀλλά στήν πραγματικότητα ἀποτελοῦν τό ἀνεστραμμένο εἶδωλό της. Ἡ μάνα ἢ ἡ συντρόφισσα τοῦ ἀγωνιστή, ἡ ἀφιερωμένη στόν ἀγῶνα ἀμόλυπτη μορφή, ἀντλεῖ ἀπό τήν ἴδια πηγὴ μέ τήν ἄμυαλη καί ἠδυπαθὴ φεμινίστρια: καί οἱ δύο ταυτίζονται μέ τή «γυναικεία φύση» τους, μόνον πού ἡ πρώτη ἔχει καταφέρει νά τὴν τιθασεῖσει καί ξέρει νά προβάλλει τὰ ἀγαθοποιὰ της χαρακτηριστικά – καί μόνον αὐτά.⁴⁵ Δασκαλεμένες ἀπό τοὺς ἐμπειροὺς ἀνδρες συντρόφους τους, οἱ κομμουνίστριες φτάνουν ἔτσι σέ τέτοιο σημεῖο ἀπολύτρωσης, ὥστε «ἀντὶ νά προσφέρουν τό στήθος στά χάρδια τοῦ ἀγοραστοῦ τους, τό σηκώνουν πρόχωμα στούς ταξικούς ἀγῶνες».⁴⁶

Τό φορτίο τῆς μνήμης

ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΛΟΙΠΟΝ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ, ἡ κομμουνιστικὴ ἀριστερὰ ἐπεξεργάστηκε –καί διατύπωσε ρητά– τήν ἄποψη ὅτι ἡ ἐμπλοκή τῶν γυναικῶν στίς μὴ κομμουνιστικὲς ἐκδοχὲς τῆς πολιτικῆς, καί κυρίως ἡ ἐνασχόλησή τους μέ τό φεμινισμό, τίς ὀδηγοῦν ἀναπότρεπτα στόν κοινωνικό συντηρητισμό, τήν ἐξαχρείωση καί τήν ἐκπόρνευση. Μολονότι γελοιογραφικές, οἱ στερεοτύπες εἰκόνες τῆς φεμινίστριας πού πρότειναν τὰ κομμουνιστικά ἔντυπα τῶν δύο μεσοπολεμικῶν δεκαετιῶν ἐπηρεάσαν βαθιὰ τὴν ἐγγῶρια σχέση κομμουνισμοῦ-φεμινισμοῦ, ἀνοίγοντας ἀνάμεσά τους ἕνα χάσμα πού, ὅπως εἶδαμε, ὑπερέβαινε κατά πολύ τήν ὅποια ταξική ἢ/καί πολιτική τους ἀντιπαλότητα. Συμπράττοντας ἐνεργητικά στή διαμόρφωση τοῦ ἀντιφεμινιστικοῦ αὐτοῦ κλίματος, οἱ κομμουνίστριες ἀντιμετώπισαν τίς φεμινίστριες, καί ἰδιαίτερα τὴ ριζοσπαστικὴ τους μερίδα, μέ μία σκληρότητα πού συχνά ἀδιαφοροῦσε γιά τὰ συνήθη προσχήματα τῆς πολιτικῆς ἀντιπαράθεσης.

Δύσκολο νά σταθμίσουμε σήμερα μέ ἀκρίβεια τίς ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς στάσης. Ἀπὸ ὅσα προηγήθηκαν ἔγινε, πιστεύω, φανερό ὅτι ἀκόμη καί αἰτήματα πού περιλαμβάνονταν στήν κομμουνιστικὴ ἀτζέντα ἔχαναν αὐτομάτως τὴ «νομιμότητά» τους μόλις περνοῦσαν

43. Προλετάριος, «Ἡ Συντρόφισσα», *στό ἴδιο* 8 Μαρτίου 1928.

44. Τερέζα, «Γυναικεία ψήφος καί ἀστική ξετσιπωσιά», *στό ἴδιο* 18 Ἀπριλίου 1929.

45. Γιά τὴν κατασκευή τοῦ γυναικεῖου κομμουνιστικοῦ προτύπου, βλ. τρία χαρακτηριστικὰ χρονογραφήματα: Προλετάριος, «Ἡ συντρόφισσα», *Ριζοσπάστης* 23 Δεκεμβρίου 1924· Προλετάριος, «Ἡ συντρόφισσα», *στό ἴδιο* 8 Μαρτίου 1928· Προλετάριος, «Ἡ γυναίκα», *στό ἴδιο* 13 Μαρτίου 1928.

46. Πρωτοπόρος, «Κοσμικά», *στό ἴδιο*, 6 Ἰουλίου 1931.

στά χέρια τῶν φεμινιστριῶν. Ἡ ψήφος συνιστᾷ τό πλέον προφανές παράδειγμα. Ὑπάρχουν καί ἄλλα. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ κομμουνιστική προσέγγιση μεταμόρφωσε ὅλα τά «γυναικεία» θέματα ἀπό αἰτήματα φύλου σέ αἰτήματα τάξεως, κρίνοντας τά θεμιτά μόνον ὅταν περιλαμβάνονταν στά «ἄμεσα κομματικά καθήκοντα» ἢ ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο τῆς δραστηριότητος τῶν κομματικῶν ὁργανώσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἕνα ζήτημα μέ τό ὅποιο δέν ἀσχολήθηκαν παρά μέ σοβαρή καθυστέρηση καί ἀναπάντεχη διστακτικότητα οἱ φεμινίστριες τοῦ Μεσοπολέμου. Ἀναφέρομαι στή νομιμοποίηση τῶν ἐκτρώσεων, θέμα στό ὅποιο ἡ κομμουνιστική ὀπτική θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ πρωτοποριακή. Μέ μιά διαφορά: τήν ὥρα πού προπαγάνδιζαν τή δυνατότητα τῶν «γυναικῶν τοῦ λαοῦ» νά ἐλέγχουν τήν ἀναπαραγωγική τους ἰκανότητα καί κατακερραῦναν τούς ἀστούς πῶς μετατρέπουν τίς γυναῖκες τους σέ «παιδοποιητικές μηχανές», οἱ κομμουνίστριες κατήγγελλαν συστηματικά τίς «μεγαλοκυράδες» πού καταφεύγουν σέ ἐκτρώσεις «γιά νά μή χαλάσει ἡ γραμμή τοῦ σώματός τους». Στή λογική αὐτή, τό καινοτόμο αἶτημα ἔχανε τήν πειθῶ του, γινόταν ἕνα ἀκόμη ταξικό ὄπλο στά χέρια τοῦ προλεταριάτου καί ὄχι ἕνα βῆμα γιά τήν ἀπελευθέρωση ὅλων τῶν γυναικῶν.⁴⁷

Σημείωσα ἤδη ὅτι, προκειμένου νά προβάλλουν πειστικά τήν καρικατούρα τῆς φεμινίστριας, οἱ κομμουνίστριες ἀναγκάζονταν νά υιοθετήσουν ἕνα ἀντιπρότυπο πού τίς δέσμευε σέ ρόλους ἑναρμονισμένους μέ ἕναν ἠθικό κώδικα πού δέν ἀμφισβητοῦσε τά πανίσχυρα γυναικεία στερεότυπα τῆς ἐποχῆς. Ἐτοι, ὅμως, αὐτοπαγιδεύονταν, ὅπως ὑπαινίχθηκα καί στήν ἀρχή αὐτοῦ τοῦ κειμένου, ἀποδεχόμενες ἕνα ἔμφυλο ἀξιακό σύστημα, τό ὅποιο πρέπει νά ἐρχόταν σέ κατάφωρη ἀντίθεση μέ τίς προσωπικές ἐπιλογές καί τά ὀδυνηρά κάποτε διώματα πού συνεπαγόταν ἡ στράτευση τους στήν ἀπαιτητική καθημερινότητα ἐνός ἡμιπαράνομου κόμματος. Ἀπό κάποιες πληροφορίες, συνήθως ἀγρίως αὐτολογοκρινόμενες, πού παρεμφέρον στίς γραπτές ἀναμνήσεις τους, καθώς καί ἀπό ὅσες σχετικές πληροφορικές μαρτυρίες ἔχω καταφέρει νά συλλέξω, συνάγεται ὅτι ἡ ἀνέφελη συντροφικότητα τῶν δύο φύλων στό ἐσωτερικό τοῦ κόμματος, ἡ πολυδιαφημισμένη κομμουνιστική οἰκογενειακή γαλήνη καί, κυρίως, ἡ εἰδυλλιακή σχέση τῶν κομμουνιστριῶν μέ τή μητρότητα ἀνήκαν μᾶλλον στή σφαῖρα τῆς κομματικῆς μυθολογίας καί σπανίως ἀντιστοιχοῦσαν στίς πραγματικές ἐμπειρίες τους.

Εἶναι ἀλήθεια πῶς οἱ κομμουνιστές, καί κυρίως οἱ κομμουνίστριες, πιέζονταν τήν ἐποχή αὐτή νά ἀπαντήσουν στήν τυπική κατηγορία τῶν ἀντιπάλων τους, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό κοινωνικό σύστημα πού ἐπαγγέλλονταν βασιζόταν στή διάλυση τῆς οἰκογένειας, τήν ἐγκατάλειψη τῶν παιδιῶν στά χέρια τοῦ κράτους, τή διαφθορά καί τήν «κοινωνικοσύνη» τῶν γυναικῶν.⁴⁸ Ἡ ἀμυντική στάση τῶν κομμουνιστριῶν ἀπέναντι στήν κλασική αὐτή συκοφαντία δέν σχετιζόταν παρά μόνον

ἔμμεσα μέ τή δική τους, ἐξίσου ἠθικολογική, ἐπίθεση στίς φεμινίστριες. Ἀλλά κατά ἕναν παράδοξο τρόπο, ἡ ἀντικομμουνιστική ἠθικολογία καί ἡ ἀντιφεμινιστική κομμουνιστική ρητορεία ὀδηγοῦσαν σέ ἕνα κοινό ἀποτέλεσμα, ἀπονομιμοποιώντας καί οἱ δύο τήν ἐνασχόληση τῶν γυναικῶν μέ «αἰρετικές» ἐκδοχές τῆς πολιτικῆς: τόν κομμουνισμό γιά τούς ἀντικομμουνιστές, τό φεμινισμό γιά τούς κομμουνιστές καί τίς κομμουνίστριες.

Ὅπως καί νά ἔγει, οἱ κομμουνίστριες τοῦ Μεσοπολέμου ἐγκαινίασαν μιά στάση ἀπέναντι στίς φεμινίστριες τοῦ καιροῦ τους πού ἐμελλε νά σφραγίσει ἀνεξίτηλα τίς ἐξελίξεις. Στό τέλος τῆς περιόδου, οἱ κομμουνίστριες θά βρίσκονταν στή δύσκολη θέση νά ἐπιδιώξουν τή συνεργασία τῶν γυναικῶν πού οἱ ἴδιες εἶχαν τόσο σκληρά πολεμήσει καί, προκειμένου νά ἐπιτύχουν στό σχέδιό τους αὐτό, θά ἔριχναν τούς τόνους τῆς ἀντιπαράθεσης μέ τόν *ἀστικό φεμινισμό*. Ἐχω περιγράψει ἄλλοῦ τή διαδικασία τῆς σύγκλισης κομμουνιστριῶν καί ριζοσπαστριῶν φεμινιστριῶν τίς παραμονές τῆς μεταξικῆς δικτατορίας, τότε πού ἡ διεθνῆς συγκυρία ἐπέβαλλε στούς κομμουνιστές νά ἐγκαταλείψουν τόν παραδοσιακό τους σεχταρισμό καί νά ἐξασφαλίσουν εὐρύτερες ἀντιφασιστικές συμμαχίες.⁴⁹ Ἡ προσέγγιση, ὠστόσο, αὐτή δέν βασίστηκε στήν οὐσιαστική (ιδεολογική καί πολιτική) ἀπόρριψη τῆς θεωρίας τοῦ *ἀστικοῦ φεμινισμοῦ*, ἀλλά στή σιωπηρή προσαρμογή τῶν «προοδευτικῶν» γυναικῶν στά δεδομένα τῆς περιόδου, πού τίς ὑποχρέωναν νά ἀναζητήσουν τήν πολιτική τους ταυτότητα κινούμενες μέσα στά ὅρια τῆς ἀντιπολεμικῆς-ἀντιφασιστικῆς κίνησης τῆς ἐποχῆς. Στή διαδικασία αὐτή, οἱ φεμινίστριες ἦταν ὑποχρεωμέ-

47. Βλ. ἐνδεικτικά: Γιάννης Ἀντωνιάδης, «Τό ζήτημα τῶν ἐκτρώσεων», *Πρωτοπόροι*, φύλλο 3 (Ἀπρίλις 1931), σ. 93-94: «Ἡ ἐργάτρια, ἀγρότισσα καί φτωχή νοικοκυρά στίς δημοτικές ἐκλογές», *Ριζοσπάστης* 25 Μαΐου 1933· Π., «Ἀπέθανεν συνεπεία ἀμβλώσεως. Οἱ δικαστές δέν πρόλαβαν νά τήν καταδικάσουν!», *στό ἴδιο* 19 Σεπτεμβρίου 1934· Στάρκος, «Ἡ "ιερή" οἰκογένεια», *στό ἴδιο* 17 Νοεμβρίου 1934. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι κατά τή μεσοπολεμική περίοδο μόνον ὁ Σοσιαλιστικός Ὁμιλος Γυναικῶν τῆς Ἀθηνᾶς Γαϊτάνου-Γιαννίου περιέλαβε στό πρόγραμμά του τήν ἀποποινικοποίηση τῶν ἐκτρώσεων.

48. Ἀπό τήν τεράστια σχετική βιβλιογραφία τῆς ἐποχῆς περιορίζομαι ἐδῶ ἐνδεικτικά στό ἀντικομμουνιστικό φυλλάδιο τῆς Μαργαρίτας (Ραφτοπούλου) Ἐπιτροπᾶκη, *Τό ψυχροράγμμα τῆς οἰκογενείας καί τό κομμουνιστικόν κράτος*, Τυπογραφεῖον Παρασκευᾶ Λεώνη, Ἀθήναι 1928 καί, ἀπό τήν κομμουνιστική πλευρά, στήν ἀπάντηση τοῦ Κ. Ν. Γιμπρέ στόν δουλευτή Θεσσαλονίκης Βαρδαγιάννη γιά τό ἴδιο θέμα: «Κομμουνισμός, γάμος, οἰκογένεια», *Ριζοσπάστης* 7 Δεκεμβρίου 1924.

49. Ἀγγέλικα Ψαρρά, «Χρονικό μᾶς μετάβασης (1934-1948)», *Διαβάζω*, τεύχος 198, 14 Σεπτεμβρίου 1988, σ. 29-36.

νες νά αναθεωρήσουν τίς αντίληψεις τους γιά τήν «ένιαία γυναικεία πολιτική» καί νά ανατρέψουν κάμπουσες από τίς τακτικές προτεραιότητές τους. Σύντομα, ή αναφορά στήν ειρηνολογία γυναικεία φύση, στά έμφυτα έκείνα χαρακτηριστικά του γυναικείου φύλου πού προσδίδουν, υποτίθεται, στίς γυναίκες τήν ικανότητα νά καταπιάνονται άποτελεσματικά μέ θέματα τής «βιολογικής» τους άρμοδιότητας, θά άποτελέσει ιδεολογικό κοινό τόπο τόσο στον κομμουνιστικό όσο και στον φεμινιστικό λόγο, άνοίγοντας τό δρόμο γιά τή μέχρι πρότινος άδύνατη συνεργασία φεμινισμού-κομμουνισμού.

ΑΛΛΑ Η ΑΠΑΞΙΩΣΗ ΤΟΥ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ θά επιβίωνε, ένιότε κάτω από τίς γραμμές, κατά τίς ταραγμένες δεκαετίες πού θά άκολουθοΰσαν. Οί γυναίκες τής άριστεράς είχαν πιά διδαχθεί νά προσλαμβάνουν τό φεμινισμό ως μιά ύποπτη κοινωνικά καί άτελέσφορη πολιτικά γυναικεία δραστηριότητα καί τίς φεμινίστριες ως όντα πού παρέβαιαν μεταξύ ματαιοδοξίας καί γελοιοτήτας, άσχολούμενα μέ ζητήματα ύπαγορευμένα από τήν άνάγκη γιά έκσυγχρονισμό, ή καλύτερα έξωραϊσμό, των πολιτικών στοχεύσεων του άστισμού. Στο μεταξύ, οι μεταπολεμικές περιπέτειες τής έλληνικής άριστεράς έρχονταν νά ένισχύσουν καί νά παγιώσουν τους γυναικείους ρόλους πού είχαν υίοθητήσει οι κομμουνίστριες του Μεσοπολέμου, έμφανίζοντάς τους, όπως είδαμε, σαν αντίποδα των πολιτικών πρακτικών καί των στάσεων ζωής των φεμινιστριών του καιρού τους. Από τή δική τους πλευρά πάλι, οι περισσότερες φεμινίστριες τής μεταπολεμικής περιόδου θά οδηγούνταν σύντομα σέ δρόμους πού θά τίς συνέδεαν όλο και πιο στενά μέ συγκεκριμένες πολιτικές δυνάμεις τής νέας εποχής. Ούτως ή άλλως, μετά τήν επικύρωση των διεθνών συμβάσεων γιά τή γυναικεία ψήφο, οι σημαντικότεροι κομματικοί σχηματισμοί θά εκδήλωναν αίφνης τό ένδιαφέρον τους γιά τήν προσέλκυση των γυναικών ψηφοφόρων καί θά προχωρούσαν βαθμιαία στή δημιουργία γυναικείων τμημάτων, στα όποια θά επιδίωκαν νά έξασφαλίσουν τήν παρουσία γυναικών έμπειρων στα «γυναικεία» ζητήματα. Στο κλίμα αυτό, ό φεμινισμός άποτελοΰσε πιά έναν αρχαϊκό —άν και πάντοτε άνησυχητικό— όρο καί οι γυναίκες πού συνέχιζαν νά δραστηριοποιούνται στίς γυναικείες όργανώσεις τής περιόδου, άκόμη καί σέ όσες διατηρούσαν τήν προπολεμική τους όνομασία, θά απέφευγαν συστηματικά νά αυτοπροσδιοριστούν φεμινίστριες.

Πρόκειται βέβαια γιά τή συνέχεια τής ιστορίας πού επιχείρησα νά παρουσιάσω, γιά τά έπόμενα μέ άλλα λόγια κεφάλαια του άγραφου χρονικού τής αντιπαράθεσης των γυναικών τής άριστεράς προς τίς φεμινίστριες του καιρού τους. Περιορίζομαι, λοιπόν, νά σημειώσω ότι ή πρόσληψη του φεμινισμού ως άστικής —ως εκ τούτου άνυπόληπτης, άν όχι και διεφθαρμένης— γυναικείας ιδιοτροπίας έμελλε νά δείξει έξαιρετική άνθεκτικότητα στο χρόνο. Αρχεί νά άνακαλέσουμε

στή μνήμη μας τίς άυθόρμητες αντιδράσεις των γυναικών του ΚΚΕ στίς πρωτοβουλίες του κινήματος γιά τήν άπελευθέρωση των γυναικών τά πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια: "Ύστερα από χρόνια σιωπής, ή παλιά καί δήθεν ξεχασμένη συνταγή τής γελοιογράφησης του φεμινισμού αναβίωνε καί πάλι άθικτη, άναγκάζοντας τίς γυναίκες τής κομμουνιστικής άριστεράς νά άποκηρύξουν τά «μικροαστικά» φεμινιστικά αίτήματα καί τίς «ήθικά ύποπτες» φεμινιστικές πρακτικές. Δεκαετίες μετά τή διατύπωση τής θεωρίας του άστικού φεμινισμού, οι κομμουνίστριες πρότειναν γιά μιά άκόμη φορά στίς φεμινίστριες τόν μαγικό καθρέφτη πού άντανανκλά παραμορφωμένο τό πρόσωπο κάθε άνυπάκουης γυναίκας.

Άπ' ό,τι φάνηκε, καί άπ' όσα ζήσαμε, οι νέοι καιροί επέτρεπαν στίς φεμινίστριες τής πρώτης μεταπολιτευτικής δεκαετίας νά άγνοήσουν τήν ήθικολογική μομφή πού τόσο πρέπει νά είχε ένοχλήσει τίς μεσοπολεμικές προμήτορές τους. Δέν πρέπει νά ίσχυε, όμως, τό ίδιο γιά τίς γυναίκες πού, δίχως νά είναι ύποχρεωτικά έχθρικές προς τό φεμινισμό, επιχειρούσαν τήν ίδια εποχή νά δοκιμάσουν τίς τύχες τους στον δημόσιο χώρο, επιλέγοντας τά δύσβατα μονοπάτια τής παραδοσιακής πολιτικής. Έτσι, ή άποκήρυξη του φεμινισμού στάθηκε ένα από τά τεχνάσματα πού ανακάλυψαν πολλές από αυτές γιά νά άποσεισουν τήν κατηγορία τής άπειθαρχίας, νά δηλώσουν τή νομιμοφροσύνη τους στους προδιαγεγραμμένους όρους του (πολιτικού) παιχνιδιού καί νά άποστασιοποιηθούν από τή γελοιογραφία τής μαινάδας πού ρίχνει στήν πυρά τό σουτιέν της. Χρειάζεται πολλή άκόμη δουλειά γιά νά άντιληφθούμε τά ακριβή νοήματα πού κρύβει ή τόσο τετριμμένη σήμερα δήλωση άποκήρυξης του φεμινισμού, πραγματική καραμέλα στο στόμα των γυναικών πού διεκδικούν νά προσπελάσουν τόν δημόσιο χώρο. Η άναζήτησή μας όμως θά παραμείνει ήμιτελής, άν δέν φροντίσουμε νά τής δώσουμε τό απαραίτητο ιστορικό βάθος, άν δηλαδή τήν περιορίσουμε στή συγχρονία καί τή συναρτήσουμε άποκλειστικά μέ τό τελευταίο κύμα τής γυναικείας άμφισβήτησης. Δέν είναι άσφαλώς άπλό νά διαγνώσουμε τί πραγματικά έξορκίζουν οι γυναίκες κάθε φορά πού σπεύδουν νά δηλώσουν ότι δέν έχουν καμία, μά άπολύτως καμία, σχέση μέ τό φεμινισμό. Υποθέτω, ώστόσο, ότι άθελά τους άπαντούν σέ μιά ήδη άιωνόβια κατηγορία, πού, παρά τίς διακυμάνσεις καί τίς μεταμφίσεις της, βαραινεί τίς έξεγεγμένες γυναίκες από τά τέλη του 19ου αιώνα ως τίς ήμέρες μας. Συχνά γελοιογραφική, ή εικόνα τής φεμινίστριας κουβαλάει πολλές καί άνεξιχνίαστες μνήμες, τό βάρος των όποιων διευκολύνει σήμερα τίς γυναίκες νά άποκηρύξουν μέ τόση εύκολία τό φεμινισμό. Στο άσύνειδο αυτό παιχνίδι τής μνήμης καί τής λήθης, τό φορτίο τής καρικατούρας του άστικού φεμινισμού πού κατασκεύασε καί προπαγάνδισε ό κομμουνιστικός λόγος του Μεσοπολέμου δέν πρέπει σέ καμία περίπτωση νά θεωρηθεί εύκαταφρόνητο.